

**GENERALLİKTEN İDAM SEHPASINA (DADAŞ) RÜŞTÜ PAŞA:
ASKERİ VE SİYASİ FAALİYETLERİ**

*The Road From Becoming General To Getting Hanged: (Dadaş) Rüştü Paşa's Political
And Military Activities*

Tülay AYDIN¹

¹ Ar. Gör. Dr., Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, tlyaydn05@gmail.com, orcid.org/0000-0003-0308-1240

Araştırma Makalesi/Research Article

Makale Bilgisi

Geliş/Received:
31.05.2022
Kabul/Accepted:
02.09.2022

DOI:

10.18069/firatsbed.1123880

Anahtar Kelimeler

Rüştü Paşa, Millî Mücadele,
İzmir Suikastı, asker, siyaset.

Keywords

Rüştü Pasha, National
Struggle, İzmir
Assassination, soldier,
politics

ÖZ

Millî Mücadele yıllarının kurtuluşa odaklanarak tüm farklılıkları ortadan kaldıran kenetlenme süreci Cumhuriyet'in ilk yılları ile beraber bir yol ayrımına dönüşmeye başlamıştır. Bu sürecin ilk evresinde kurtarıcı sıfatıyla hareket eden askeri ve siyasi yöneticilerin birçoğu yeni dönemde köklü devrimler karşısında muhalif bir tavır takınmışlardır. Bu radikal değişimin en önemli örneklerinden birini teşkil eden Rüştü Paşa'nın konu edindiği bu çalışmada onun askeri safhadaki başarılı çalışmalarının ardından siyasi anlamda Mustafa Kemal Paşa'ya başlatılan muhalif çalışmalarındaki rolü ve bir suikast planına kadar varan süreci ele alınmaktadır. Düşünsel farklılıkların ve mevcut siyasi atmosferin kendisini muhalefete ittiği bu yıllarda, Rüştü Paşa, bağımsız ve tek başına muhalefet yerine tüm kariyeri boyunca olduğu gibi geri planda kalmayı ancak yine muhalif bir görev edinmeyi ihmal etmemiştir. Askeri faaliyetleri boyunca güvenilir ve sadık bir ikinci adam sıfatını hak eden Rüştü Paşa, Meclis faaliyetlerinde ise sıkı bir muhalif haline gelmiştir. Onu İzmir Suikastı gibi bir olay içinde yer almaya ve dolayısıyla idama götürülen süreci ortaya koymak çalışmanın temel hedefidir. Çalışma arşiv belgeleri, gazeteler, anılar ve çeşitli araştırma eserler incelenerek hazırlanmıştır.

ABSTRACT

The interlocking process, which focused on the liberation of the National Struggle years and eliminated all differences, started to turn into a cross roads with the first years of the republic. Many of the military and political administrators, who acted as saviors in the first phase of this process, took an oppositional stance against the radical revolutions in the new period. Rüştü Pasha, who is one of the most important examples of this radical change, is the subject of this study, and his role in the political opposition studies initiated against Mustafa Kemal in the political sense and the process leading to an assassination are discussed in this study. In these years, when intellectual differences and the current political atmosphere pushed him into opposition, Rüştü Pasha did not neglect to stay in the background as he had throughout his entire career, but to assume an oppositional duty, instead of being an independent and stand-alone opposition. However, Rüştü Pasha, who deserved the title of a reliable and loyal second man throughout his military activities, became a staunch opponent in parliamentary activities. The main goal of the study is to reveal the process that led him to take part in an event such as the İzmir Assassination and therefore to death. The study was prepared by examining archival documents, newspapers, memoirs and various research works.

Atf/Citation: Aydın, T. (2022). Generallikten İdam Sehпасına (Dadaş) Rüştü Paşa: Askerî ve Siyasi Faaliyetleri. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 32, 3(1279-1298).

Sorumlu yazar/Corresponding author: Tülay AYDIN, tlyaydn05@gmail.com

1. Giriş

Millî Mücadele yıllarında askeri ve sivil bürokrasinin inisiyatif kullanarak başlattığı kurtuluş süreci farklı görüş, ideoloji ve fikri altyapının oluşturduğu kişilikleri tek bir amaç etrafında bir araya getirmiştir. Bu ekip içinde yer alan saltanat ve padişah yanlısı muhafazakâr tarafların kurtuluştan sonra öngördüğü idari süreç mevcut düzenin devam ettirilmesi yönündeydi. Bu sebeple bu zorlu mücadele yıllarında farklı fikir ve öngörüler saklı tutulmuş düşmana odaklanan bir tavır sergilenmişti. Ancak bu ekip içerisinde bilhassa Cumhuriyet'in ilanı ile başlayan köklü fikri ayrışma, yeni siyasal yapılanma ve gruplaşmaları da ortaya çıkarmıştır. Temelde Mustafa Kemal Paşa'nın şahsına karşı başlatılan muhalefet ciddi ayrışmaları hatta suikasta varan tertipleri ortaya çıkarmıştır.

Bir süre saklı tutulan muhalefetin Meclis bünyesinde ortaya çıkışı ile beraber birçok isim muhalif çizgide kendisini göstermiştir. Bu isimlerden biri de I. Dünya Savaşı ve Millî Mücadele yıllarının sadık, başarılı ve güvenilir ismi Erzurumlu Dadaş Rüştü Paşa'dır. Dadaş unvanı ile anılan ve soyadı kanunu ile beraber Soydan soyadı ile anılan Rüştü Paşa, 1872 yılında Erzurum'da doğmuş olup, Babası Ömer Beydir. Rüştü Paşa, 1889-1893'te Mühendishane-i Berr-i Hümayunu'nu üsteğmen olarak bitirmiştir. Bu tarihten sonra Millî Mücadele evresine kadar başarı gösterdiği birçok savaşta çeşitli görevler almıştır. 1893-1900 yılları arasında 24. Ordu Topçu Alayı Emir Subayı olarak görev yapan Rüştü Paşa, 1900-1902'de 4. Ordu 21'inci Topçu Alayı'nda Batarya Komutanı, 1902-1909 yılları arasında da 23. Topçu Alayı 3. Batarya Komutanı olarak hizmet vermiştir. 1909-1911 yıllarında 21. Topçu Alayı 1'inci Tabur Komutanı olan Rüştü Paşa, Balkan Savaşları ve sonrasında 19. ve 31'inci Topçu Alayları'nda Tabur Komutanlığı görevinde bulunmuş, I. Dünya Savaşında ise 9. Kolordu Topçu Komutanı sıfatıyla yer almıştır. 1915'te 28. Fırka Kumandanı olarak görev yapan Rüştü Paşa (BOA, BEO, 4382-328635, 29.12.1333) bu görevin yanı sıra Kafkas Cephesi kıta kumandanı, kaymakamlık ve fırka kumandanlığı gibi görevlerde de bulunmuş ve savaş sona erdiği sıralarda 9. Kafkas Fırkası idaresine verilmiştir (TBMM Arşivi, Hal Tercümesi, Numara: 62; Türk İstiklal Harbine Katılan Tümen ve Daha Üst Kademelerdeki Komutanların Biyografileri 1972: 29-30; TBMM Arşivi, Hal Tercümesi, Numara: 62). Bütün bu görevlerini sayısız başarıları ile tamamlayarak generalliğe kadar yükselmiş, bu süreçteki çalışmaları çeşitli nişan ve madalyalar ile ödüllendirilmiştir. Bunlar; Beşinci ve Üçüncü Rütbe Mecidi Nişanı, Harp, Gümüş, Liyakat, Gümüş İmtiyaz, Altın Liyakat Madalyaları, Alman Demir Salip Nişanı ve nihayet Millî Mücadele yıllarındaki başarılı çalışmaları ile İstiklal Madalyası ile mükâfatlandırılmıştır (Türk İstiklal Harbine Katılan Tümen ve Daha Üst Kademelerdeki Komutanların Biyografileri 1972: 30).

Askerî ve siyasi yaşamında arka planda yer almaya ve ikinci adam rolüne alışık bir görüntü çizen Rüştü Paşa, dengeli, itidalli, kimi zaman çekingen kimi zaman cesur ancak her zaman bir ekip çalışması içinde hareket etmeyi ilke edinmiş bir görev adamı niteliğini göstermektedir. Millî Mücadele ve Cumhuriyet yıllarının göze batmayan sakin bir karakteri olarak dikkat çeken Rüştü Paşa'yı bu çalışmanın merkezine alan en temel sebep, askeri görev yıllarında ve sonrasında da siyasi yaşamında yer yer görülen gizli muhalif tavrının geçirdiği değişim ve evrimdir. Millî Mücadele yıllarında Kazım Karabekir ve Mustafa Kemal Paşa'nın aranılan sadık adamlarından biri olarak kritik görevler alan Rüştü Paşa'yı Karabekir Paşa ve diğer muhaliflerle aynı safta yer almaya iten sebepler ve sürecin gözler önüne serilmesi çalışmanın temel hedefidir. Bu bakımdan 1926 yılında İzmir Suikastı nedeniyle idam edilen Rüştü Paşa'nın hala gizemini ve önemini koruyan bir şahsiyet olduğu muhakkaktır. Suikast nedeniyle idam edilen 13 kişi arasında *paşa* unvanını taşıyan tek kişi olması ise bu öyküyü daha da ilginç kılmaktadır.

2. Rüştü Paşa'nın Millî Mücadele Dönemi'ndeki Askerî ve Siyasi Faaliyetleri

Osmanlı Devleti aleyhine sonuçlanan I. Dünya Savaşının ardından Mondros Mütarekesi imzalanmış ve ordular da bu süreçten etkilenmişti. Rüştü Paşa'nın bu sıralarda başında bulunduğu 9. Kafkas Fırkası Erivan bölgesinde Nahcivan'da bulunmaktaydı. Rüştü Paşa bağlı bulunduğu Birinci Kafkas Kolordusu Kumandanı olan Kâzım Karabekir Paşa ile beraber hareket etmekteydi. Mütarekenin ardından Kazım Karabekir Paşa ve Rüştü Paşa 1 Kasım'da Nahcivan'dan Kars'a doğru hareket etmişlerdi. Bu sırada Karabekir Paşa, Rüştü Paşa ile Kamarlı'daki 9. Fırka Kumandanlığı karargâhında dört saat kadar süren bir sohbet yapmış ve mütarekenin üzüntüsü içinde bulunan Rüştü Paşa ile beraber 2-3 Kasım'da Gümrü'ye gelmişlerdi (Karabekir 1990: 2-3). Savaş yıllarında olduğu gibi Kâzım Karabekir Paşa ile Rüştü Paşa arasındaki yakın münasebet bu tarihten sonra da devam etmiş ve en kritik zamanlarda Rüştü Paşa, Kâzım Karabekir'in sadık adamlarından biri olmuştur. Harbiye Nezareti tarafından bu sıralarda verilen kararda 9. Ordunun kaldırıldığı ve 3, 9, 11 ve 12. Fırkaların 15. Kolordu Kumandanı emrine verildiği bildirilmişti. 15. Kolordu Kumandanı bulunan Karabekir Paşa, bu sıralarda İstanbul'da bulunduğu 15. Kolordu Kumandanlığı vazifesi Karabekir Paşa, Erzurum'a geçinceye kadar idaresi altında bulunan fırka kumandanlarından birinin vekâletine bırakılmıştı. Bu sıralarda Erzurum'daki 15. Kolordu emrinde bulunan 9. Fırka Kumandanı Rüştü Paşa, Karabekir Paşa adına vekâlet etme görevini üstlenmişti. Buna göre Van, Trabzon ve Erzurum vilayetlerinden sorumlu bulunan 9. Kafkas

ordusunun bütün teşkilatı da 15. Kolordunun emrine dâhil edilmiştir (Karabekir 1990: 14). Böylece bir süre önemli bir bölgeyi idare eden Rüştü Paşa, işgaller karşısında ortaya çıkmaya başlayan direniş ve mücadele grupları ile de temas içinde olmuştur. Ancak mütarekenin ortaya çıkardığı karamsar ve muallak durumda sessizce görevine devam eden Rüştü Paşa, 15. Kolordu Kumandanının tayinini bekleyerek herhangi bir harekete girmekten kaçınmıştır. Bölgenin en önemli kumandanı olarak Erzurum Hasankale'deki karargâhında konuşlanmış bulunan Rüştü Paşa, Milli Mücadelenin başlayacağı bu evrede sakin bir bekleyiş içerisindeydi. Bu sıralarda Erzurum'da yeni bir milli teşkilatlanma ve hareketlenme ortaya çıkmış ve bir Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti kurulmuştur. Ancak cemiyet asker desteği olmadan yeterince etkili olunmayacağını düşündüğünden ordu içinden örgütlenme amacıyla destek sağlamak ve bir lider edinmek gereğini hissetmişti. Bu sebeple cemiyet önderleri bölgede bulunan Rüştü Paşa'nın da kapısını çalarak kendilerine önderlik yapması konusunda ricada bulunmuşlardı. Erzurum'daki milli hareketin öncülerinden olan Cevat Dursunoğlu'nun ifadesine göre bu sıralarda cemiyet yönetiminin Ordu Kumandanı olan Yakup Şevki Paşa'nın da kapısı çalınmış ama gözlerinden rahatsız olan kumandan, İstanbul'a tedavi için gideceğini belirterek cemiyeti destekten mahrum bırakmıştır. Dursunoğlu, Rüştü Paşa'nın ise Hasankale'de bulunduğunu ancak şehre uğramadığını ifade etmektedir. Bununla beraber Mondros Mütarekesi'nden sonra Süleyman Necati Bey ve Yüzbaşı Nalbantoğlu İsmail Beyler Rüştü Paşa'yı ziyaret ederek milli harekete destek istemişler ancak Rüştü Paşa: "*Ben sizlerle beraberim, fakat asker olduğum için meydana çıkamam. Bunun size zararı dokunacağından korkarım*" diyerek temkinli davranması gerektiğini belirtmiştir. Keza, Dursunoğlu'na göre bu dönemde subay ve kumandanların en büyük hassasiyeti, Mondros Mütarekesi'nin 24. Maddesi uyarınca İtilaf Devletlerinin Doğu illerini işgal için bahane aramalarıydı (1998: 33; 37). Rüştü Paşa vekâleten baktığı görevinde temkinli davranmayı tercih ederken daha sonra Karabekir Paşa'nın bölgeye gelmesi ve cemiyete destekte bulunduğunu göstermesi üzerine onun emrinde destek faaliyetine devam etmiştir. Kâzım Karabekir Trabzon üzerinden Anadolu'ya geçmiş ve 3 Mayıs 1919 tarihinde Erzurum'a gelerek görevlendirildiği 15. Kolordunun Kumandanlığını ele almıştır. Karabekir Paşa, Erzurum'a gelir gelmez Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti temsilcileri ile bir görüşme yapmıştır. Bu görüşmede cemiyet üyeleri büyük bir kongre toplamak istediklerinden bahsetmiş ve Karabekir'den yardım istemişlerdir. Karabekir Paşa ise istenilen desteği sunacağını belirtmiştir (Dursunoğlu 1998: 48). Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin temsilcileri olan Hoca Raif Efendi ve Necati Beylerle görüşmeler yapan Karabekir Paşa, onlardan bölgede bulunan İngiliz Komutan Rawlinson'un tepkisini çekmeden kurtuluş faaliyetlerine devam etmesini istemiş ve kolordusu himayesinde bulunan kumandanlardan Rüştü ve Halit Beylerle de görüşmeler yapmıştır. Vaziyetin ciddiyeti ve durumun vahametini anlatan Kazım Karabekir'e Rüştü Paşa'nın da içinde bulunduğu kumandanlar ve subaylar bağlılık bildirmişler ve onun emrinde olduklarını söylemişlerdir. Ayrıca Karabekir Paşa, Rüştü Paşa'yı Erzurum Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ne gerekli her türlü yardımın yapılmasıyla görevlendirmiştir (Karabekir yty: 46). Keza kısa süre sonra yapılacak olan Erzurum Kongresi hazırlıkları sırasında kongrenin eksikliklerinin tamamlanmasını 9. Ordu Kumandanı sıfatıyla Rüştü Paşa gerçekleştirmiştir (Kırzioğlu 1993: 18-181).

Trabzon'dan Erzurum'a gelen Karabekir Paşa, vekâletini yürüten Rüştü Paşa ile de bir görüşme yapmıştır. Bu görüşmede Rüştü Paşa, bölgede bulunan İngiliz Yarbay Rawlinson'un 3. Fırka Kumandanı Halit Paşa'nın Gürcülere karşı halkı galeyana getirmesi ve Ermeni tehcirindeki etkin rolünden dolayı kendilerine teslim edilmesini isteyen talimatını Karabekir Paşa'ya iletmıştır. Talimatta Halit Bey'in olası kaçışı durumunda yerine Kolordu Kumandan Vekili Rüştü Bey'in Trabzon'a sevk edileceği ve onun bu durumdan sorumlu tutulacağı belirtilmektedir. Bunun üzerine telaşa kapılan Rüştü Paşa, Karabekir Paşa'ya gösterdiği talimat sonrasında: "*Bu yaşta başıma gelen belaya bak! Ne yapacağız?*" diyerek fikrini sormuş, Karabekir Paşa ise kendisinin kimse ile muhabere etmemesini, Yarbay Halit Bey'in saklanmasını ve perde arkasından tümenini yönetmeye devam etmesini sağlamasını söylemiştir. Rüştü Paşa ise bu sözleri dikkatle dinleyerek kararı uygulayacağını ifade etmiştir (Karabekir 1990: 19; Kansu: 2009: 67; Akbal 2008: 176).

Bu sıralarda Rüştü Paşa'nın üstlendiği önemli diğer bir sorumluluk ise Bayburt Hart'ta ortaya çıkan Şeyh Eşref isyanının bastırılması konusuydu. Karabekir Paşa, yine en güvenilir adamı olarak Rüştü Paşa'yı isyanın çıkması üzerine Heyet-i Tahkikiye Reisi sıfatıyla bölgeye göndermiştir. Rüştü Paşa'ya, burada isyanı bastırmak üzere Halit Bey komutasında bir birlik hazırlanıncaya kadar Şeyh Eşref'i oyalamak, bu sırada halkı dinlemek ve onları mevzu ile ilgili aydınlatmak ve ikna etmek gibi görevler verilmiştir. Anlaşılan Rüştü Paşa'nın mutedil kişiliğinden faydalanılarak halk üzerinde manevi bir etki yaratılmak istenmiştir (Karabekir 1990: 388). Nitekim Rüştü Bey, komutasındaki Kuvayı-i Milliye birlikleri ile Bayburt'a geçmiş ve burada meselenin çözümü için bir komisyon oluşturulacağı bilgisini vermiştir (BOA, DH. ŞFR., 654-2, 12.12.1335; BOA, DH. ŞFR., 654-22, 13.12.1335). 26 Ekim 1919 tarihinde başlayan ve yaklaşık bir ay süren isyan için Heyet-i Tahkikiye Reisi sıfatıyla Bayburt'ta bulunan Rüştü Paşa, bu sıralarda İngiliz Kaymakam Rawlinson ile de bir görüşme yapmış ve görüşme sonucunu Karabekir Paşa'ya iletmıştır. Bu görüşmede Rawlinson'un özellikle Mustafa Kemal ile bir görüşme yapmak istediğini ama bu görüşmenin diğer devletlerin dikkatini çekmemesi için tesadüfen

gerçekleşmiş gibi yapılması gerektiğini ifade etmiştir. Karabekir'e gönderdiği yazıda durum değerlendirmesi yapan Rüştü Paşa, Rawlinson'un İngiliz hükümetinin barış yanlısı olduğunu ancak güçlü bir hükümet olmadığı için barışın geciktiğini belirttiğini de söylemiştir. Ayrıca Mustafa Kemal Paşa hükümetine muhalif başka gruplar olup olmadığını da merak eden Rawlinson'a Rüştü Paşa, milli hareketin, milletin ruhundan doğduğunu ve *hareketin amaç ve maksadına muhalif hiçbir durum bulunmadığını* belirtmiştir. Rüştü Paşa'ya göre aleyhte bulunanlar ise bazı devletler lehine yayın yapan gazetelerdir. Öte yandan Rüştü Paşa, Rawlinson'un Gümüşhane ve Bayburt ziyaretlerinin Ermeni Tehciri, Rum Harekâtı veya Hart İsyanı ile ilgili olmadığını da belirtmiştir (Karabekir 1990: 380-381). Bu detaylı bilgilendirmenin yanında halk arasındaki motivasyon çalışmaları da sonuç vermiş ve Hart İsyanı kısa süre sonra bastırılmıştır.

İsyanın devam ettiği sıralarda alınan bir kararla Halit Paşa ve Rüştü Paşa arasında bir görev değişimi yapılmış, 29 Kasım 1919 tarihinde 3'üncü Kafkas Fırkası Kumandanı Halit Paşa ve 9'uncu Kafkas Fırkası Kumandanı Rüştü Paşa arasında becayiş yapılmıştır (BOA, BEO, 4603-345155, 06.03.1338; BOA, İ.DUİT, 159-89, 04.03.1338).

Çok geçmeden Millî Mücadele yıllarında konumu ve sorunları ile gündemi sürekli meşgul eden ve kritik önemde yer alan Trabzon'da bir valiler sorunu ortaya çıkmıştır. Millî Mücadele'ye zorluk çıkaran faaliyet ve çalışmaları ile dikkat çeken bu idareciler, Heyet-i Temsiliye'yi oldukça uğraştırmışlardır. Trabzon valileri içinde en dikkat çekenlerden biri şüphesiz Mehmet Galip Bey idi. Göreve gelir gelmez Damat Ferit Paşa Hükümetine bağlılık bildiren Mehmet Galip Bey, zaten bölgeye İstanbul Hükümeti tarafından atanmıştı. Bu yetkiyle kısa süre içinde Millî Mücadele aleyhindeki tutumunu ortaya koyan Mehmet Galip Bey'in ilk icraatı, Erzurum Kongresi'ne katılacak olan Trabzon delegelerinin belirlenmesi sırasında bu delegeler üzerinde yaptığı olumsuz propagandadır. Mehmet Galip Bey'e göre yapılacak kongre İtilaf devletlerini kışkırtıcı bir içerik taşımaktaydı. Mehmet Galip Bey ile ilgili ikinci şüpheli durum ise delegelerin Erzurum'a doğru yola çıktığı sıralar da Trabzon'da düzenlenen yabancı devlet temsilcileri ile Ermeni ve Rum ileri gelenlerinin de katıldığı bir çay şöleninde padişah adına olumlu bir konuşma yapması ve padişaha bir telgraf çekilmesi yönündeki kararı olmuştur (Akbal 2008: 155). Başlangıçta Millî Mücadele aleyhinde bir tavır göstermekten kaçınan Mehmet Galip Bey'in Trabzon'da Heyet-i Temsiliye'ye karşı giderek artan olumsuz bir tutum sergilemesi ile yönünü netleştirdiği görülmektedir. Bu sıralarda Sivas'tan Heyet-i Temsiliye namına gönderilen altı maddelik bir bildiriye valilerden İstanbul Hükümeti ile iletişimin kesilmesi istenmiş ancak bu kararda vali tarafından tepki ile karşılanmıştır. Öyle ki Mehmet Galip Bey, muhalefeti Sivas Kongresi'ni tanımamaya kadar vardırırmıştır. Öte yandan Damat Ferit Paşa Hükümeti ile Trabzon Valisi Mehmet Galip Bey arasında gerçekleşen ve açıkça Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarından Bolşevik olarak bahseden yazışmalar da ortaya çıkmıştır (Karabekir 1990: 257). Bunun üzerine Mustafa Kemal Paşa, Trabzon'daki bu durumu eleştirmiş, Kazım Karabekir Paşa ve aralarında Rüştü Paşa'nın da bulunduğu bir heyetle telgraf makinesi başında toplantılar düzenlemiştir. Karşılıklı yazışmalar ile süren görüşme de Mustafa Kemal Paşa mevcut durumun tehlikelerine işaret ederek Mehmet Galip Bey'in oradan uzaklaştırılması ve yerine Heyet-i Temsiliye kararı ile Halit Bey'in atanmasını rica etmiştir (Akbal 2008: 167). Buna mukabil Karabekir Paşa, hassas bir bölge için acele ve sert karar alınmamasını ve tekrar görüşülmesi gerektiğini ifade etmiş, Halit Bey'i de oraya uygun görmediğini belirtmiştir (Karabekir 1990: 251-252).

Trabzon'daki bu durum bir süre Mustafa Kemal Paşa ve Karabekir Paşa'nın arasını açmıştır. Trabzon'a gönderilecek kişi konusunda uzun süren tartışmalarda Halit ve Rüştü Paşalar gündemde yer almıştır. Mazhar Müfit Bey'in belirttiğine göre Paşalar arasında hem Halit Bey meselesi hem de genel olarak itidalli hareket etmek konusunda Karabekir Paşa'nın sürekli uyarıları nedeniyle bir sorun oluşmuştu. Mustafa Kemal Paşa, Karabekir Paşa'nın İngilizler'in Halit Bey'in teslim edilmesini istediği sırada Halit Bey'in Torul'da kalıp fırkasının başına geçmesine müsaade etmemesini, Rüştü Bey'i fırka başına göndermesini ve Trabzon Valisi hakkındaki geniş yazışmalara rağmen bu konuda yeterince önlem almamasını bir sorun olarak görmüştür (Kansu 2009: 447-450). Mustafa Kemal Paşa'nın ısrarına karşın Karabekir Paşa, Halit Bey'in mizacının Trabzon için uygun olmadığı fikrini savunmuştu. Ancak Mustafa Kemal Paşa, Halit Bey'i güvenilir, şahsi çıkarına hizmet etmeyen ve milli çıkarları öne alan bir kişi olarak görmekteydi. Mustafa Kemal Paşa'nın bu konuda ısrar etmesi ve hatta Halit Bey ile özel temasa geçerek onu görevlendirmek istemesi, Karabekir Paşa ile bir hâkimiyet sorununu ortaya çıkarmıştır (Akbal 2008: 175). Karabekir Paşa, birçok üyenin tepki gösterdiğini belirttiği bu kararın, karar olmaktan ziyade emir gibi algılandığını ifade etmiştir. Erzurum ve Trabzon delegelerini ve Trabzon Vali'sini teskin ederek ortamı yumuşattığını iddia eden Karabekir Paşa bununla da yetinmeyerek Trabzon Valisi Mehmet Galip Bey'i Erzurum'a getirterek kardeş kavgasını önlediğini belirtmiştir (Karabekir 1990: 122-123). Karabekir Paşa, Miralay Rüştü Bey, Miralay Manastırlı Kazım Bey ve Miralay İbrahim Tali Bey'in de kendisi ile aynı fikirde olduğunu belirtmiştir (Karabekir 1990: 238; Nutuk 2015: 141 Ves. 100).

Sürüp giden bu tartışmalar arasında Rüştü ve Halit Paşalar arasındaki tercih konusu belirsizliğini korumaya devam etmekteydi. Mustafa Kemal Paşa, Halit Paşa konusundaki ısrarcı tutumuna karşın Karabekir'in katı tutumu üzerine durumu fazla uzatmamıştır. Rüştü Paşa muhtemelen Karabekir Paşa'nın en güvendiği adamı iken onun Mustafa Kemal Paşa'ya olan uzaklığı bu durumu muallakta bırakmıştır (Nutuk 2015: 140). Sonunda Mustafa Kemal ve Kazım Karabekir Paşalar iş birliği içinde fazla bir infial yaratmamak için bir plan hazırlamıştır. Trabzon Valisi Mehmet Galip Bey'i tutuklama kararı verilmiş ancak *ordu, valileri tutukluyor* tepkisini oluşturmamak için tutuklama kararının Heyet-i Temsiliye tarafından resmi olarak alınması sağlanmıştır. Bu sırada Erzurum'da bulunan Albay Rüştü Paşa'da 3. Fırka Kumandanı sıfatıyla Trabzon'a hareket etmiştir. Plana göre bu sırada Karabekir Paşa ile görüşmeye gelecek olan vali ile valinin geçiş güzergahında bulunan Rüştü Paşa bir görüşme yapacak, Vali Mehmet Gaip Bey'e Karabekir Paşa'nın Gümüşhane'ye gelemeceği ve kendisini Erzurum'da beklediğini ifade edecektir. Rüştü Bey'de gerekirse 3. Fırka Kumandanlığı görevini üstlenerek karargâhını da Trabzon'a nakledecektir. Vali bu teklifi kabul etmezse tutuklanacaktır (Karabekir 1990: 261; Erdeha 1975: 184-186).

Erzurum'a gitmeyi reddeden Mehmet Galip Bey, Gümüşhane de 24 Eylül'de Yarbay Halit Paşa tarafından tutuklanarak 26 Eylül'de Erzurum'a götürülmüştür (BOA, DH. ŞFR., 648-54, 13.10.1335). Yeni sorun ise valinin yerine kimin göreve getirileceği konusu olmuştur. Mustafa Kemal Paşa ve Heyet-i Temsiliye valiyi tutuklayan ve haklı bir beklenti içinde olan Kaymakam Halit Bey'in valinin yerine göreve getirilmesini istemiştir. Karabekir Paşa ise gönderdiği bir telgrafta Rüştü Bey'i 3. Fırka Kumandanlığı vekâleti ile Trabzon'a gönderdiğini, Rüştü Paşa'nın karargâhını da Cevizlik'te kuracağını ifade etmiş, Mustafa Kemal'in önermiş olduğu Halit Bey'i ise bu göreve uygun bulmadığı cevabını vermiştir. Karabekir Paşa'ya göre Halit Bey'in *ateşli ve asabi mizacı*, Ardahan ve Ahıska Ermeni Kıt'alından sorumlu tutulduğu için İngilizler tarafından aranması ve Trabzon'da hassas ve politik bir durum olması nedeniyle bu göreve uygun bulmadığını belirtmiştir. Ona göre bölgeye siyasi mevzulara hâkim biri görevlendirilmelidir. Karabekir Paşa'ya göre Trabzon bölgesi İstanbul Hükümeti ile ilişkili ve entrikalı bir bölgedir. Halit Bey'in mizacı buna uygun değildir. Halit Bey'in askeri yeteneklerinden savaş alanında faydalanmak daha doğru bir yoldur. Bunun üzerine Mustafa Kemal Paşa konuyu tartışmaktan çekinmiş bölgeyi iyi tanıdığı için atama konusundaki kararın Karabekir Paşa'ya bırakıldığını ifade etmiştir (Kansu 2009: 302; Karabekir 1990: 279). Karabekir Paşa, Halit Bey yerine Rüştü Paşa'nın bölgede Vali Vekili ve 3. Fırka Kumandanı olarak görevlendirildiğini belirtmiştir. Böylece Rüştü Paşa, itidalli kişiliği ile Trabzon için uygun bulunmuştur. Kansu, Rüştü Bey'in Trabzon'a atanması kararında onun *dürüst, çalışkan, necip bir zat olması, metaneti ahlakîyesinin* mükemmel görünmesi ve Trabzon'daki hassas durumu sakinlikle idare edebileceği yönündeki kanaatin sebep olduğunu ifade etmiştir (2009: 303).

Trabzon'daki genel durum çok geçmeden alınan bu kararın ne kadar yerinde olduğunu da göstermiştir. Erzurum'da Mehmet Galip Bey ile görüşen Karabekir Paşa, bu görüşmenin ardından genel intibalarını ve uyarılarını Trabzon'da bulunan Rüştü Bey'e iletmiştir. Rüştü Bey'den İstanbul'a yazılmak üzere bir yazı hazırlanmasını ve Trabzon halkının da İngilizlerden çekinmemesi gerektiğini halka iyice anlatmasını istemiştir. Karabekir Paşa, Rüştü Bey'in bu görev için tercih edilme sebebini onun şu ana kadar ki *muhaberat ve mukarrerat ve şarkın vaziyetini yakından görmüş biri olması* olarak açıklamıştır. Karabekir, Rüştü Bey'den bu süreçte yapılanları kendisine aktarmak ve Karabekir Paşa'ya bağlı bulunan Trabzon Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti üyelerine de Sivas Heyeti ile münakaşaya girmemelerini kendisinin bu konularda Heyet-i Temsiliye ile irtibat içinde olacağını iletmesini istemiştir (Karabekir 1990: 261). Karabekir Paşa, Rüştü Bey'e Trabzon'daki durumun tehlikesini İstanbul Hükümet'ine ve Saray'a anlatmak üzere birkaç zabıt göndermesini istemiştir (Karabekir yty: 138-139). Rüştü Bey ise 26 Eylül'de Trabzon'a varmış, 27 Eylül'de ise gerekli görüşmeleri yapmış ve Vali Vekili olarak atanan Defterdar'a valinin Millî Mücadele'ye aykırı tutumundan dolayı istifaya davet edildiğini belirten yazıları yazdırmıştır. Nitekim Trabzon halkından da kısa süre sonra sadrazama yönelik milli hareket lehinde telgraflar gönderilmeye başlanmıştır (Karabekir 1990: 297; 303). Anlaşılan o ki Rüştü Paşa, Trabzon'da havayı iyi koklamış ve aleyhteki durumu lehe çevirmeyi başarabilmiştir. Rüştü Paşa'nın ılımlı bir kumandan olarak Halit Paşa'nın Trabzon'da yarattığı olumsuz havayı silmeyi başardığı da belirtilenler arasındadır (Erdeha 1975: 187). Ancak Rüştü Paşa'nın Trabzon'daki görev süreci oldukça zorlu geçmiş kritik zamanlarda önemli roller almaya devam etmiştir.

Trabzon'a bir süre sonra yeni bir vali atanmış ve Rüştü Paşa'nın vali vekilliği görevi sona ermiştir. Vali Haydar Bey'in idaresi süresince de bölgede kalan Rüştü Bey'in sıradaki en önemli misyonu Haydar Bey'in valilikten çekilmesi üzerine yerine atanan Hamit Bey ile sürdürdüğü münasebetler olmuştur. Millî Mücadele'nin önemli bir sorunu olan Vali Kapancızâde Hamit Bey olayı uzun süre Heyet-i Temsiliye'nin gündemini meşgul etmiştir. Hamit Bey'in çıkardığı ilk zorluk, Trabzon'da sahilde bulunan cephaneliğin daha iç bir bölgeye taşınması ve İngilizlere belli edilmeden bu işin yürütülmesi konusundaki çekingen tutumu olmuştur. İngilizlerden çekinen Vali Hamit Bey, başlatılan gizli taşıma çalışmalarının gezintiye çıkan İngiliz Temsilci Carwford tarafından fark edilmesi üzerine duruma müdahale etmek istemiştir. İngiliz Temsilci cephanenin taşındığı arabalardan

birine denk gelmiş ve 3. Fırka Kumandanı Rüştü Paşa'dan bu nakliyatı durdurmalarını istemiş aksi durumda cephanenin İstanbul'a götürüleceği konusunda tehditte bulunmuştur. Rüştü Paşa ise Vali Hamit Bey'e gelerek bu müşkülden kurtulmak için ondan bir çözüm bulmasını istemiştir (Eken 2008: 564). Karabekir Paşa, cephanenin iç bölgeye taşınması konusunda Rüştü Paşa'ya kesin bir emir vermişti. Rüştü Paşa verdiği cevapta bu konuda Karabekir Paşa ile aynı fikirde olduğunu ancak Vali Hamit Bey'in İtilaf devletlerini kıskırtacak bir durum oluşabileceği gerekçesiyle endişeli olduğunu bu nedenle kararın gözden geçirildiğini belirtmiştir. Rüştü Paşa Vali Bey ile ortak fikir içinde olduğunu ve şimdilik cephanenin taşınması konusunun ertelenmesi gerektiğini belirtmiştir (Harb Tarihi Vesikaları Dergisi, Sayı: 26, Aralık 1958, Ves. 664; Karabekir 1990: 526-527). Ancak Kâzım Karabekir Paşa, Rüştü Bey'in valinin bu kararının etkisinde kalmasını ve onu onaylamasını eleştirmiş, durumu hayretle karşıladığını ifade etmiştir. Karabekir Paşa, bu sıralarda İstanbul'un işgal edilmesinin de etkisi ile Trabzon'un da ani bir işgale maruz kalması ihtimalinden dolayı bir an evvel cephanenin iç bölgeye taşınması emrini yinelemiştir (Karabekir 1990: 524-525; Harb Tarihi Vesikaları Dergisi, Sayı: 26, Aralık 1958, Ves. 664). Bunun üzerine taşıma işlemi başlamış ancak İngilizler taşıma işini fark ederek yaklaşık yirmi sandık cephaneye el koymuşlardır (Eken 2008: 117).

Vali Hamit Bey'in tepki çeken hareketlerinden bir diğeri ise İngiliz torpidosu ile bir nevi çete faaliyeti başlatmış bulunan Topal Osman Ağa'yı durdurmak üzere Giresun'a gitmesi olmuştur. Düşman torpidosu ile gitmesi Trabzon'da oldukça tepki çekmiştir. Bu tepkilerden biri de Rüştü Paşa'dan gelmiştir. Hamit Bey hatıratında çalışma arkadaşı Rüştü Bey'in bu hareketi *pek cesurca* bulunduğunu ifade etmiştir. Hamit Bey ayrıca Rüştü Paşa'nın kendisinin her hareketini adım adım takip ederek merkeze bildirdiğini de belirtmiştir (Odabaşoğlu 1990: 152-153; Eken 2008: 569). Hamit Bey'in bu tutumu Mustafa Kemal Paşa'nın da dikkatini çekmiş ve Karabekir Paşa'nın konu hakkındaki fikrini sormuştu. Karabekir Paşa, Vali Hamit Bey'in cephanenin iç bölgeye taşınması konusundaki muhalefetine değinerek, Hamit Bey'i uyardığını ifade etmiştir (Harb Tarihi Vesikaları Dergisi, Sayı: 26, Aralık 1958, Ves. 672; Karabekir 1990: 524). Bu sıralarda Mustafa Kemal Paşa ve Rüştü Paşa arasında da özel yazışmalar yapılmıştır. Giderek artan iç isyanlara müdahale edebilecek yeni birlikler hazırlanması gerektiğini belirten Mustafa Kemal, Karabekir Paşa'dan bölgesindeki bu birliklerin tespit edilmesini ve gönderilmesi istemiştir (Odabaşoğlu 1990: 163). Ancak Mustafa Kemal Paşa diğer yandan Trabzon Valisi Hamit Bey ve Fırka Kumandanı Rüştü Bey'den de bu birlikleri tespit edip göndermelerini istemiştir. Bu istek üzerine Topal Osman birliklerinden bir ekip gönderilmiştir (Avcıoğlu 1978a: 1194).

Trabzon'da Vali Hamit Bey'in ortaya çıkardığı ve dolayısıyla Rüştü Paşa'yı da uğraştıran diğer sorun ise İstanbul'un işgali ve Mebûsan Meclisi'nin kapatılması üzerine Ankara'da açılacak olan Meclis için yapılacak seçimler konusuydu. Heyet-i Temsiliye bütün vilayet, sancak ve kolordu komutanlıklarına gönderdiği 19 Mart 1920 tarihli genelge ile Ankara'da Meclis'in açılabilmesi için seçim yapılması gereğini belirtmiştir (Nutuk 2015: 322). Ancak dirençli bir bölge olan Trabzon'da Vali Hamit Bey, seçimlerin yapılması konusunda da tereddütler içindeydi. Aslında Trabzon eşrafının da seçimlerin yapılması konusundaki kararsızlığı ve yapılacak seçimlerin olası bir işgale sebebiyet verebileceği korkusu bu tereddüdün sebepleriydi. Eşraf ile görüşen Hamit Bey, Heyet-i Temsiliye'ye yazdığı telgrafta seçimlerin ertelenmesi yolunda görüş bildirmişti. Karabekir Paşa'nın deyimiyle Vali Hamit Bey, daha bir ay olmadan bölgesinde seçim yapmamak için direnen valilerden biri olmuştur (Karabekir 1990: 546). Trabzon'un açılacak Meclis'e delege göndermesinin genel ambiyans için taşıdığı önem büyük olduğu için konunun ciddiyetle ele alınması gerekiyordu. Bu nedenle Mustafa Kemal Paşa bir yandan Karabekir Paşa'dan seçimlerin yapılması konusunda Hamit Bey ile temas kurmasını isterken diğer yandan da Hamit Bey'in arkadaşı olan Refet Bey'den de araya girerek Hamit Bey'i ikna etmesini istemiştir (Eken 2008: 570). Öte yandan kilit rolü oynayan kişi ise Trabzon'da bulunan Rüştü Paşa idi. Mustafa Kemal Paşa, 3. Fırka Kumandanı Rüştü Paşa'dan konu ile ilgili olarak hem valinin genel durumu ve fikrinin ne olduğunu hem de kendisinin konu ile ilgili ne düşündüğünü sormuştur (Harb Tarihi Vesikaları Dergisi, Sayı: 26, Aralık 1958, Ves. 680). Trabzonlular tarafından oldukça benimsenmiş olan Rüştü Paşa, cevabında seçimlere taraftar olmayan Trabzon ileri gelenleri ile bizzat görüşüğünü ve onlara seçimlerin derhal yapılması gerektiğini belirttiğini ifade etmiştir. Ancak şehirde ki genel atmosferin olumsuz ve hassas olması nedeniyle seçimlerin ertelenmesinin sağlık olacağını belirten Rüştü Paşa'ya göre Müdafaa-i Hukuk Heyetlerince '*münasip müntehip icabı kadar aza belirlenerek*' Meclis'e gönderilmesi sorunu çözecektir (Harb Tarihi Vesikaları Dergisi, Sayı: 26, Aralık 1958, Ves.670). Bu öneriye en sert yanıtlardan biri Kazım Karabekir Paşa tarafından verilmiştir. Karabekir Paşa, bu heyetlerden belirlenerek Meclis'e gönderilecek üyelerin milleti tam olarak temsil edemeyeceğini belirtmiş ve bu sebeple seçimlerin mutlak suretle yapılması gerektiğini yinelemiştir (Harb Tarihi Vesikaları Dergisi, Sayı: 26, Aralık 1958, Ves.671).

Bütün bu gelişmeler sırasında Rüştü Paşa, hem Vali Hamit Bey'i kontrol ve gözlem altında tutmak hem de valinin fikirlerinin ne yönde değişip geliştiğini tespit etmekle görevlendirilmişti. Ayrıca Rüştü Paşa, Karabekir Paşa ve Heyet-i Temsiliye tarafından Trabzon'da seçimlerin bir an evvel yaptırılması konusunda gönderilen telgrafların gereğini yerine getirmeye de zorlanmıştır. Bu sebeple Rüştü Paşa, Karabekir Paşa ve Heyet-i

Temsiliye ile yaptığı yazışmalarda sıklıkla Vali Hamit Bey hakkındaki gözlem ve fikirlerine de yer vermiştir. Rüştü Paşa bu yazılarından birinde Valinin *nefisine önem veren, kendisini her konuda en iyisini düşünen biri* olarak gördüğünü ifade etmiştir (Harb Tarihi Vesikaları Dergisi, Sayı: 26, Aralık 1958, Ves. 683). Nihayet uğraşlar sonuç vermiş ve Hamit Bey'in Canik bölgesindeki seçimleri etkileyen tutumu (Harb Tarihi Vesikaları Dergisi, Sayı: 26, Aralık 1958, Ves. 686) değiştirilmiş, Vali Hamit Bey'e rağmen Rüştü Paşa'nın da inisiyatif almasıyla Nisan ayında seçimler yapılmıştır. Trabzon'da bu sıralarda ortaya çıkan yeni durumlar hem bölgenin hassasiyetini hem de Rüştü Paşa'nın misyonunu giderek güçlendirmiştir. Keza yapılan seçimler sonunda seçilen mebuslardan ikisinin Ankara'ya gitmek üzere yola çıktıkları sırada eşkıyalar tarafından öldürülmesi bölgenin hassasiyetini artırmıştır. Çünkü milletvekili seçilen Vali Hamit Bey, bu durum üzerine izinli sayılmış ve Ankara'ya gitmeyerek Trabzon'da kalmıştır (Eken 2008: 141).

Milletvekili seçilen Vali Hamit Bey'in Trabzon'da kalması Ankara'nın dikkatinden kaçmamaktaydı. Trabzon'da durumu çok iç acııcı görmeyen ve Hamit Bey'in bölgedeki nüfuzunu gören Mustafa Kemal Paşa, Karabekir'e yazdığı 12 Mayıs tarihli bir yazı ile Hamit Bey'in görevden alınmasını ve yerine de Rüştü Bey'in vekil tayin edilmesini istemiştir (Karabekir 1990: 702; Erdeha 1975: 195; Goloğlu 2010: 84). Karabekir Paşa, Rüştü Bey'in bu göreve tayinini uygun bulmakla beraber konunun büyütülmesine bir anlam veremediğini belirtmiştir (Karabekir 1990: 679; Meşhur Valiler 50 Ünlü Vali 1969: 430-431). Ancak Mustafa Kemal Paşa'nın ısrarlı yazılarına karşın Karabekir Paşa'nın karara direktmesi sorunu büyütülmüştür. Bunun üzerine Müdafaa-i Milliye Vekili Fevzi Paşa ile Erkân-ı Harbiyeyi Umumiye Reisi İsmet Paşa konuya dâhil olmuştur. 9 Haziran 1920'de Karabekir Paşa'ya çektikleri telgraflarda, Hamit Bey'in Trabzon'da nüfuzunu genişletmek amacıyla bir örgütlenmeye gitmiş olabileceği üzerinde durmuşlardır. Bu sebeple Hamit Bey'in derhal Ankara'ya gönderilmesi istenmiştir. Hatta gerekli olursa Miralay Halit Bey'in Trabzon'a gönderilerek Hamit Bey'i zorla Ankara'ya göndermesinin dahi sağlanabileceği belirtilmiştir (Karabekir 1990: 747).

Fevzi Paşa ve İsmet Paşa'nın devreye girmesi ve bu sırada Mustafa Kemal Paşa'nın Rüştü Paşa'nın vilayet idaresini ele alıp almadığı konusundaki ısrarlı soruları Karabekir Paşa üzerinde bir baskı yaratmıştır. Karabekir Paşa, sorunun bu kadar büyütülmesine tepkili olmakla beraber Halit Paşa'nın Trabzon'a ordusu ile gönderilmesinin riskli bir hareket olacağını belirtmiştir. Ona göre bu hareket, Trabzonluların Hamit Bey'i çok sevmeleri nedeniyle Trabzon'da bir isyanın çıkmasına sebep olacaktır. Kâzım Karabekir Paşa, baskılar karşısında Vali Hamit Bey'e 10 Haziran 1920'de Trabzon Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti adına '*Trabzon'un selameti için Hamit Bey'in Ankara'nın isteğine uymasın*' anlatan bir telgraf çekmiş ve Hamit Bey'in Trabzon'dan ayrılmasını istemiştir. Rüştü Bey'in de kesin bir talimat ile emri alır almaz Valilik Vekâletini üzerine almasını istemiştir (Karabekir 1990: 731). Hamit Bey'de aynı gün çektiği telgrafta görevi Rüştü Bey'e devredeceğini ve Ankara'ya gideceğini bildirmiştir. Hamit Bey, 23 Haziran 1920'de Trabzon'dan Ankara'ya doğru yola çıkmıştır (Karabekir 1990: 679; 731).

23 Haziran 1920'de görevi devralan Rüştü Bey'in vali vekilliğini yeniden üzerine alması Sabık Vali Hamit Bey tarafından olumsuz karşılanmıştı. Vali Hamit Bey, yerine Rüştü Bey'in atandığını duyduğunda Trabzon gibi hassas bir bölgeyi vekâleten dahi olsa Rüştü Bey'in yönetemeyeceğini ve görevde başarısız olacağını düşünmekteydi (Eken 2008: 576). Hatta bu konudaki fikrini bizzat Mustafa Kemal Paşa'ya da iletmış, bir asker olduğu için göreve Rüştü Paşa'nın yerine Kadı Efendi ya da mülki memurlardan birinin tercih edilmesi tavsiyesinde bulunmuştur. Mustafa Kemal Paşa ise cevabında vekâleten atanan Rüştü Bey'in bu görevinin sona ermesinden sonra bahsi geçen şekilde bir atama yapılabileceğinden bahsetmiştir. Böylece Mustafa Kemal Paşa, Hamit Bey'i Ankara'ya getirtmeyi başarmış ve bölgedeki olası muhalefeti bitirmiştir (Eken 2008: 149; 152-153; 577). Karabekir Paşa'da Rüştü Paşa'nın Trabzon gibi önemli ve kritik bir noktada vali vekilliğinde bulunmasını eleştirmiştir. Ona göre Rüştü Paşa, Trabzon'da bir tehdit olan Bolşeviklere karşı önlem alabilecek ve siyasi entrikalardan anlayabilecek evsafıta biri değildir. Buna karşın Karabekir Paşa, Rüştü Paşa'nın askerî yeteneklerinden faydalanılabileceğini belirtmiştir. Karabekir Paşa, Ankara'daki yönetime akıllı ve becerikli bir valinin Trabzon'a gönderilmesini önermiştir. Ancak Mustafa Kemal Paşa ve TBMM için esas olan şey bölgedeki valinin güvenilir ve Ankara'ya tabi bir niteliğe sahip olmasıdır (Erdeha 1975: 197).

Rüştü Paşa, Hamit Bey'in 26 Eylül 1920'de ikinci defa Trabzon'a vali atandığı tarihe kadar yaklaşık üç ay süre ile vali vekâleti görevinde bulunmuştur (Erdeha 1975: 196). Bu süreçte İstanbul Hükümeti tarafından Trabzon Valiliğine Hacı Hamdi Bey atanmıştır. Mustafa Kemal Paşa, Rüştü Paşa'dan Hacı Hamdi Bey, Trabzon'a geldiğinde onunla görüşmesini ve kendisinin Karabekir Paşa tarafından Erzurum'da beklenildiğini söylemesini istemiştir. Ancak Hamdi Bey, İstanbul Hükümeti ile Ankara Hükümet'ini uzlaştırma niyetinde olduğunu belirtmiş, hatta gerekirse İstanbul'a giderek mevcut durumu düzeltebileceğini izah etmiştir. Buna karşı Rüştü Paşa, bu mevzuyu Karabekir Paşa ile görüşmesi gerektiğini belirterek, Paşa'nın kendisini Erzurum'da beklediğini tekrar belirtmiştir. Karabekir Paşa, Rüştü Paşa'ya Hacı Hamdi Bey'in bu teklifi reddetmesi durumunda kendisini tutuklaması emrini vermiştir. Hacı Hamdi Bey ise durumdan şüphelenmiş ve İngiliz torpidosu ile Batum'a kaçmıştır (Karabekir 1990: 643-644).

Bu sırada Ankara'da bulunan Hamit Bey ise hem vali hem milletvekili sıfatını üzerinde bulunduruyordu. Ancak mevcut durum her iki görevi birden yürütmesine müsaade etmediğinden Hamit Bey'den valilik ve milletvekilliği arasında bir seçim yapması istenmiştir. Bu sırada kendisine valilikte kalması yönünde Trabzonlular tarafından yoğun baskı yapılması Hamit Bey'in tercihini etkilemiş ve valiliği tercih ederek Trabzon'a dönmüştür. Trabzon'da hala Vali Vekili ve Fırka Kumandanı olarak bulunan Rüştü Paşa tarafından karşılanan Hamit Bey, şehri bıraktığından farklı bulduğunu ifade etmiştir. Hamit Bey'e göre Rüştü Bey, etkili bir yönetim kuramamış ve şehirde Bolşevik etkisi fazlasıyla artmıştır. Şehirde artmış olduğunu düşündüğü bu Bolşevik etkiyi görüşmek üzere Fırka Kumandanı Rüştü Bey'de dâhil olmak üzere Trabzon ileri gelenlerini Valilikte toplamıştır (Eken 2008: 176-177). Ancak hem bu çalışmalar hem de Hamit Bey'in Trabzon'daki artan nüfuzu Mustafa Kemal Paşa açısından tekrar bir tehlike olarak görülmeye başlanmıştır. Bu nedenle Hamit Bey'in Trabzon'dan uzaklaştırılması konusu yeniden gündeme gelmiştir. Mustafa Kemal Paşa'nın Hamit Bey'i Trabzon'dan uzaklaştırmak için aradığı fırsat ise Erzurum'da ortaya çıkan bir sorunla ortaya çıkmıştı. Bu sıralarda Albayrak Gazetesi öncülüğünde Erzurum'da bir halk hükümeti kurulması isteği ön plana çıkmıştı. Bu muhalif ekip, Karabekir Paşa'nın da fikrini almak üzere konuyu ona da açmış ve onunda desteğini istemişlerdi. Ancak Karabekir Paşa, Ankara Hükümeti'nden başka bir otorite olamayacağını belirterek olumsuz bir yanıt vermişti (Karabekir 1990: 796). Erzurum'da Kolordu Kumandanı olarak görev yapan Kazım (Dirik) Paşa hakkında ortaya çıkan yolsuzluk konusunu gündeme taşıyan bu muhalif ekip, Hüseyin Avni Bey'in Erzurum Valiliğine getirilmesini istemekteydi (Karabekir 1997: 3588). Ortaya çıkan bu hassas durum üzerine Mustafa Kemal, Erzurum'a vali olarak Hamit Bey'in atanmasını düşünmüş ve Karabekir Paşa'nın konu hakkındaki fikrini sormuştur. Karabekir Paşa ise olumlu bir karar olacağı yönünde fikrini beyan etmiştir (Karabekir 1990: 434). Böylece ortak bir kanaat ile Hamit Bey Erzurum'a vali olarak atanmıştır. Kazım (Dirik) Paşa'nın hakkında çıkan olumsuz iddialar nedeniyle Erzurum Kolordu Kumandanlığından çekilmesi üzerine de burada doğan komuta boşluğunu kapatmak üzere Kolordu Kumandanlığı Vekâletine Rüştü Paşa getirilmiştir. Kâzım Karabekir Paşa, Rüştü Bey'e gönderdiği telgrafta, şehirde *Kâzım (Dirik) Bey hakkında bazı şikâyetler oluştuğunu ve bundan dolayı kendisinin istifa ettiğini*; bu durumda kendisinin Erzurum'a gelerek Kolordu Komutanlığı Vekâlet'ini üzerine almasını istemiştir (Karabekir 1990: 852). Böylece Rüştü Paşa, Erzurum'daki bu hassas süreci yönetebilecek ve ortamı sakinleştirecek kumandan ihtiyacını karşılamak üzere bölgeye doğru yola çıkmıştır. Ancak kararın alınmasındaki diğer sebep, Karabekir Paşa'nın Rüştü Paşa'nın Trabzon Valiliği görevinde kalma ihtimalini uygun bulmaması ve onu Trabzon Valiliği'nden uzaklaştırma isteğiydi. Keza Karabekir Paşa daha evvel de merkeze çektiği telgrafta Rüştü Paşa'nın Trabzon Valiliği'nde bulunmasının bir sorun olabileceğini belirtmişti (Karabekir 1990: 798-799). Bunun üzerine Erzurum Kolordu Kumandan Vekilliği ile görevlendirilen Rüştü Paşa, Vali Hamit Bey ile birlikte Erzurum'a doğru yola çıkmıştır. Böylece Erzurum itidalli bir ordu kumandanına sahip olmuştur. Hamit Bey ise Erzurum gibi önemli bir vilayete vali tayin edilerek ne kadar önemli bir idareci vasfına sahip olduğunu ortaya koymuştur (Çapa 1994: 63).

14 Ekim'de Vali Hamit Bey, Rüştü Paşa ile Erzurum'a gelmiştir. Rüştü Bey'in de bir şekilde Trabzon'dan uzaklaştırılması ve Erzurum'a bir Erzurumlu olarak tayin edilmesi bir orta yolun bulunması olarak değerlendirilmiştir. Erzurum için mevcut şartlar güvenilir bir vali ve güvenilir kolordu kumandanının varlığına olan ihtiyacı ortaya koymaktaydı (Eken 2008: 590; 194). Bir yoruma göre de burada ortaya çıkan Erzurum Halk Hükümeti girişimi, Rüştü Paşa'nın Erzurum'a gelmesi ile kadronun tamamlanması anlamına da gelmekteydi. Keza Rüştü Paşa, zaten Erzurum'da Hüseyin Avni Bey, Celalettin Arif Bey'le birlikte daha evvel de örgütlenmeyi başlatan *ittihatçı* kişilerden biriydi (Kırzioğlu 1960: 59). Erzurum'da göreve başlayan iki yönetici Erzurum ileri gelenleri ile yaptıkları temaslar sonunda kısa sürede havayı yumuşatmayı ve hassas durumu kontrol altına almayı başarmışlardır. Bu sırada Sarıkamış'ta bulunan Karabekir'i bizzat ziyaret eden Hamit Bey ve Rüştü Paşa bu görüşme sonunda merkeze çektikleri telgraf ile Erzurum'da bir anlaşmazlık kalmadığını belirtmiş ve daha sonra Erzurum'a dönmüşlerdir (Eken 2008: 435;591-592).

3. Rüştü Paşa'nın Meclis'teki Çalışmaları ve Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasındaki Faaliyetleri

Erzurum'da ortaya çıkan muhalefet ve Erzurum Muhafaza-i Mukaddesat ve Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin muhalif çalışmaları II. Meclis için yapılacak olan seçimleri de etkilemişti. Hoca Raif Efendi öncülüğünde Hüseyin Avni Bey ve Celalettin Arif Beyler tarafından II. Grup bünyesinde yapılan muhalif çalışmalar yeni seçimler öncesinde adayların belirlenmesi sürecini etkilemiştir. Keza I. Meclis'te yer alan Erzurum Milletvekillerinden hiçbiri II. Meclis'te yer alamamıştır. Diğer vekillere tekrar yer verilmez iken Rüştü Paşa'ya milletvekilliği yolu açılmıştır. CHF saflarında milletvekilliği adaylığını koyanlar arasında Rüştü Paşa'da bulunmaktaydı. Bu seçimlerde belirlenen adaylar reformlarla ve CHF ile uyumlu kişiler arasından Sabit Bey'in aracılığı ile belirlenmişlerdi (Küçükkuşurlu 2012: 238; 256). Rüştü Paşa'nın adaylığı ise bölge basını tarafından olumlu ve sevinçle karşılanmıştı. Hatta Varlık Gazetesi'nde çıkan yazıda bu adaylık şöyle karşılanmaktaydı: "*Saf ve nezih bir kitle halinde bulunan muhterem Erzurumluların kendi ruhundan doğan ve yetişen evladı Rüştü*

Paşa'nın bu teşebbüsünü minnetle kabul ederek derhal reylerini vereceklerine inanıyoruz" (Akt. Küçükkuğurlu, 2012: 239; 241).

423 oyla milletvekili seçilen Rüştü Paşa, 18 Ağustos'ta Meclis çalışmalarına başlamıştır (TBMM Arşivi, Hal Tercümesi, Numara: 62). Meclis'te Halk Fırkası çatısı altında faaliyet gösteren Rüştü Paşa, aynı zamanda Erzurum'da oluşan muhalif ekibin Meclis kanadı içinde yer almıştır. Bu muhalif ekibin bir kanadını Hüseyin Avni ve Necati Beyler oluştururken diğer kanadını Hoca Raif Efendi ile Rüştü Paşa'nın başını çektiği CHF çatısı altındaki ekip oluşturmuştur. Yapılan seçimler sonunda Rüştü Paşa'nın içinde bulunduğu Müdafaa-i Hukuk Grubu adayları Meclis'e girmeye hak kazanmıştır. Seçilen Rüştü Paşa 4 Ağustos 1923 tarihinde Erzurum'dan Ankara'ya yola çıkmıştır (Küçükkuğurlu 2012: 241). Rüştü Paşa 1923 seçimlerinde Erzurum'dan milletvekili seçilerek 15 Ağustos 1923 tarihinde mazbatasını almış ve Meclis faaliyetlerine başlamıştır (TBMM Arşivi, Seçim Mazbatası, 15.08.1923).

Meclis'te kısa süre sonra Halk Fırkası grubunun kurulması ve bazı muhaliflerin fırka dışında bırakılması Meclis'teki muhalif grubun da birleşmesi ile sonuçlanmıştı. Bu sırada Erzurum milletvekilleri ve Meclis dışındaki Erzurum muhalefatinin birbirine yakınlaştığı çıkarımı da yapılmaktadır. Bahsi geçen Hüseyin Avni ve Necati Beyler ile Hoca Raif Efendi ile Rüştü Paşa ekibinin bu muhalefet konusunda birleştikleri iddia edilebilir (Küçükkuğurlu 2012: 249). Bu muhalif ekip 30 Aralık 1923 tarihinde Kazım Karabekir Paşa'yı ziyaret ederek bazı rahatsızlıklarını dile getirmişlerdir. Konuşulan konular arasında Cumhuriyet'in ilanı, İstiklal Mahkemesi'nin İstanbul'a gitmesi gibi konular da bulunmaktaydı. Karabekir Paşa, kendisini ziyarete gelen ekip içinde Rüştü ve Halit Paşalar ile yine Meclis'te vekil olan Sabit Bey'in de bulunduğunu ve kendisine Meclis'in ilk Meclis gibi olmadığını, tamamen Mustafa Kemal Paşa'nın emrinde olduğunu hatta yaverleri, zabıtları ile Meclis'in bir askeri karargâha benzediğini ifade ettiklerini belirtmiştir. Karabekir Paşa, bu sıralarda gündem de olan askerlerin aynı zamanda milletvekili olamamaları konusunda da görüşlüklerini ve kendilerine hassas bir ortamda olduklarından *sükûneti bozmamak* gerektiğini ifade ettiğini de belirtmektedir (Karabekir 2005: 230). Anlaşılan Rüştü Paşa'nın muhalif tutumu henüz o günlerde mevcuttur.

Rüştü Paşa'nın Kâzım Karabekir Paşa ile olan cephelerden gelen dostluğu daha sonra da devam etmiştir. Ancak 1923 yılında Mustafa Kemal ve Kazım Karabekir arasında geçen ilginç bir diyalog Rüştü Paşa'nın da aralarında bulunduğu Erzurum Milletvekillerini oldukça önemli bir zan altında bulundurmaktaydı. Birinci Ordu Müfettişi sıfatıyla Doğu Cephe'sini gezerek ordularına veda etmek üzere yola çıkan Karabekir Paşa, veda ziyaretlerine öncelikle Ankara'dan başlamış ve bu sıralarda hem İsmet Paşa'dan hem de Mustafa Kemal Paşa'dan bazı uyarılar almıştır. İsmet Paşa '*Kazım, çok korkuyorum; Seni Erzurum'da vuracaklar*' diye Paşa'yı ikaz ederken, Mustafa Kemal Paşa'da '*Paşam, dikkat et. Erzurum mebusları aramızı bozmaya çalışıyorlar*' diyerek Karabekir Paşa'yı uyarmıştır. Paşa'nın İsmet Paşa'ya yanıtı '*Beni ne Erzurum'da vurabilirler ve ne de Erzurumlu beni başka bir yerde vurur*' olmuştur (Mumcu 1990: 102; Karabekir 2005: 174). Bu iddia üzerine tanıdığı Erzurumlu milletvekillerini davet ederek hasbihal eden Karabekir Paşa, konuşmalardan Erzurumluların güven telkinini almıştır. Ancak Karabekir Paşa gözlemleri sonucunda bazı kanaatlere de varmıştır. Ona göre Meclis'teki Şark milletvekilleri ve Fırka Kumandanı Halit Paşa kendisi aleyhine harekete geçirilmiştir. Ayrıca Erzurum Milletvekili Asım Bey, Erzurum'da Karabekir'in çıkarabileceği bir karışıklık ihtimalinden dolayı Erzurum'a gönderilmiştir. Öte yandan Kolordu Kumandanı Vekili Rüştü Paşa da Karabekir Paşa aleyhine kışkırtılmaktadır. Ancak tüm bu çıkarımlarına karşın Karabekir Paşa, Erzurumlulardan gerekli güvenceyi almıştır (Mumcu 1993: 107).

Rüştü Paşa'nın muhalif kanat içindeki çalışmaları Meclis'te daha da belirgin bir hal almıştır. Rüştü Paşa hükümeti soru ve önermeleri ile en çok uğraştıran milletvekillerinden biri olmuştur. CHF, muhalif grup tarafından iç ve dış politik konularda sürekli sıkıştırılmıştır. Meclis'te CHF'yi en çok zorlayan konular Musul Sorunu, Mübadele ile ilgili sorunlar ve Ermenilerin rüşvet vermek yoluyla ülkeye girerek taşınır mallarını yurt dışına çıkardıkları yönündeki iddialardır (Yeşil 2002: 152). Bilhassa son konuda İçişleri Bakanlığına sunulan soru önermeleri durumu daha da önemli kılmıştır. Bu konuyla ilgili soru önermelerinden biri de Rüştü Paşa ile beraber Reşat ve Halil Beyler tarafından verilmiştir. Dâhiliye Vekili Ferit Bey'i Meclis önünde oldukça zor duruma düşüren önerge, bazı zengin Ermenilerin İstanbul'a giriş çıkışlarında yaşanan usulsüzlük iddialarını gündeme taşımaktaydı. (TBMM ZC, D. 2, C. 8, 31: 377; TBMM ZC, D. 2, C. 8, 37: 647). Bu önerge üzerine söz alan Dâhiliye Vekili Ferit Bey, parti üyelerine açıklama yapmıştır. Parti grubu üyeleri, Ferit Bey'e güvenoyu vermiştir. Olay sonunda 40 memur suçlu görülmüş, eski İstanbul Polis Müdürü ve İzmit Valisi tevkif edilmiştir (Yalman 1997: 985-986).

Rüştü Paşa'nın muhalif tutumu ile hükümeti sıkıştırdığı diğer önemli mevzu ise Dâhiliye Vekili Ahmet Ferit Tek'in Kurtuluş Savaşı sırasında vatana ihanet eden 150 kişinin vatandaşlıktan çıkartılmasını öngören 150 kişiden oluşan listenin Meclis'te tartışılması ile ilgiliydi. Keza bu yoğun tartışmalar sırasında Ferit Bey'e yapılan en yoğun baskı Ferit Bey'in Millî Mücadele Dönemindeki milli hareket aleyhindeki tutumudur. Bu süreçte hem Damat Ferit Paşa hükümetinde Bayındırlık Bakanı olarak yer alması hem de bu yıllarda Miralay

Refet Bele'ye çektiği bir telgrafta Mustafa Kemal Paşa aleyhine cümleler kurarak, Kuvay-i Milliye'den, Kuvay-i Milliye çeteleri olarak bahsetmesi Ferit Bey'i çok zor duruma sokmuştur. Konuyu gündeme taşıyarak telgrafi Meclis gündemine sokan kişinin Rüştü Paşa olması oldukça dikkat çekicidir. Keza o sıralarda Rüştü Paşa, Trabzon'da vali vekili ve fırka kumandanı sıfatıyla bulunmaktaydı. Rüştü Paşa elindeki bu telgrafi açıklamaktan çekinmemiş ve telgraf ertesi gün İstanbul gazetelerinde yer almıştır (Vatan 28 Nisan 1924).¹ Dahiliye Vekili Ferit Bey bu telgrafın o dönem kullanılan bir parola olduğunu ifade etmişse de telgrafın muhatabı Refet Bey, durumu onaylayan bir açıklama yapmamıştır. Ancak Refet Paşa bu telgrafın Damat Ferit Paşa'nın resmi tebliği olduğunu iddia etmiştir (Akşam 2 Mayıs 1924). Bu açıklama durumu kurtarmaya yetmemiş ve Ferit Bey'i istifaya kadar götürmüştür (Akşam 1 Mayıs 1924; Vatan 25 Nisan 1924; Vatan 29 Nisan 1924).

Rüştü Paşa'nın muhalif tutumunu sergileyen diğer olay Mustafa Kemal'in Trabzon ziyareti sırasında yaşanan olaylara gösterdiği tepki olmuştur. Hükümet ve muhalifler arasında gerilimin giderek arttığı günlerde Mustafa Kemal Paşa'nın Trabzon'u ziyareti sırasında yaşanan bazı münferit olaylar (kayıkçılar loncası üyelerinin bazı tavırları nedeniyle polis tarafından tartaklanması) Rüştü Paşa'nın tepkisini çekmiştir. Rüştü Paşa, olaylar sırasındaki polisin tavrını şiddetle protesto etmiştir (Son Telgraf, 09 Ekim 1924; Zürcher 1992: 62). Bütün bu olayların ardı ardına gelmesi Meclis'te havayı iyice germiş ve hükümeti zor durumda bırakmıştır. 8 Kasım'da Ali Çetinkaya tarafından sunulan ve hükümete güven isteyen önerenin oylanmasıyla hükümet, 19 güvensizlik oyuna karşı 148 oy ile güvenoyu almış ve bu zor durumdan kurtulmuştur. Bu oylamada verilen 19 güvensizlik oyu içinde 4 Erzurum milletvekilinin olması ilgi çekicidir. Nitekim bu vekillerden biri de Rüştü Paşa'dır (TBMM ZC, D. 2, C. 10: 165; 168; Zürcher 1992: 71).

Halk Fırkası, güven oylamasından olumlu sonuç almasına rağmen firkadan istifaların önünü alamamıştır. Halk Fırkasından ilk anda 11 milletvekili istifa etmiş ve istifa eden milletvekilleri içinde Rüştü Paşa da yer almıştır (Tanin, 10 Kasım 1924; Orbay 1993: 162).² Diğer yandan yeni fırka kurma çalışmaları da bu sırada hız kazanmıştır. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının kuruluşu ile ilgili ilk görüşmeler Kazım Karabekir ve Rauf Bey arasında, İzmir'in kurtuluşu yıldönümü kutlamaları sırasında Rauf Bey'in annesinin evinde yapılmıştır (Zürcher 1992: 59). İkinci net görüşme Rauf Bey'in İstanbul'daki evinde yapılmış ve firkanın kurulma kararı da burada verilmiştir. Bu karara göre artık Ordu Müfettişi olarak kalınamaması, milletvekilliğinden istifa edilememesi, yapılan inkıpların yanında olmakla beraber şahıs ayrıcalığına izin verilmemesi ve bu konuda Meclis'te kendileri ile aynı kanaatte olan vekillerle iş birliği yapılması gerektiği kararı verilmiştir (Orbay 1993: 96; Kocahanoğlu 2005a: 366; Zürcher 1992: 60). Nitekim kısa süre sonra firkanın kurulduğu ilan edilmiştir. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının hem kurucu ekibi ve hem idare heyeti içinde Rüştü Paşa'nın da yer aldığı görülmektedir. Hatta Rüştü Paşa, firkanın daha evvel İttihatçılar tarafından hazırlanan programının yeni düzenlenmesinde de bizzat yer almıştır.³ TPCF kuruluş ilânında bilhassa '*hakimiyet-i milliyenin bila kaydı şart millette olduğu esasına hizmettir*' denmekteydi. Fırka idaresi Reis Kazım Karabekir Paşa, Reis-i Sani; Rauf Bey-Adnan Adıvar, Umum-i Kâtip Aza, Ali Fuad (Cebeşoy) Paşa, Rüştü Paşa, İsmail Canbolat Bey, Sabit (Sağiroğlu) Bey, Ahmet Şükrü Bey, Ahmet Muhtar (Çilli) Bey, Halis Turgut Bey, Necati (Kurtuluş) Bey, Faik (Günday) Bey'lerden oluşmaktaydı (Tevhid-i Efkâr 18 Kasım 1924; Tanin 18 Kasım 1924; Yeşil, 2002: 190; Tevhid-i Efkâr 18 Kasım 1924).

Gazete haberlerine göre parti henüz kurulma aşamasında iken muhalifler arasında da bir bölünme söz konusuydu ve fırka bir bütünlük gösterememekteydi. Sabit Bey'in evinde yapılan ve Rauf Bey'in hastalığı nedeniyle katılmadığı görüşmelerde özellikle program, tüzük, cumhurbaşkanlığı, ordu ve İslamcılarla ilişkilerin nasıl olacağı konusunda tartışmalar yapılmaktaydı. Hatta bu yüzden ayrılmalar dahi söz konusuydu (Zürcher 1992: 77). Refet, Rauf, İsmail Canbulat, Ali Fuad, Kazım Karabekir ve Şükrü Beyler'in ayrı bir grup; Rüştü Paşa, Ziya Bey, Faik Bey, Halid ve Raif Beyler'in ise fikir olarak ayrı bir grup halinde buldukları ifade edilmişti (Tevhid-i Efkâr, 14 Kasım 1924). Fırka bu sırada bir toplantı yapmış ve toplantı sonunda alınan kararların İstanbul'da bulunan ve yeni kurulan fırka içinde üçüncü bir grup olarak nitelendirilen Rauf Bey ve arkadaşlarına iletilmesi görevi de Rüştü Paşa'ya verilmiştir. Gazetelere göre TPCF'nde bir hocaların oluşturduğu muhafazakâr grup, birde Kazım Karabekir ve yakın çevresinin oluşturduğu ayrı bir ekip söz konusuydu (Cumhuriyet, 25 Kasım 1924).

¹ Vatan ve Tanin'de bu telgrafın farklı nüshalarına yer verildiği iddiası da gündeme gelmiştir. bk. Akşam 2 Mayıs 1924.

² Diğer vekiller; Refet Paşa, Rauf Bey, Adnan Bey, İsmail Canbulat, Sabit Bey, Halid Bey, Ziyaettin Bey, Halis Turgut, Feridun Fikri, Faik Bey. 11 vekilden 3'ünün Erzurum mebusu olması dikkat çekicidir.

³ Daha sonra gerçekleşecek olan suikast sorgulamaları sırasında savcılık tarafından sıklıkla atıf yapılanlar arasında bu nizamname de bulunmaktaydı. Suikast şüphelileri içinde yer alan Besim Bey'in ifadesinde bu nizamnameyi hazırlayanlar içinde Rüştü Paşa da bulunmaktadır. bk. Kocahanoğlu, *age.*, s. 387.

Fırkanın süratle şubelerini açmaya devam ettiği günlerde Rüştü Paşa'nın da aktif olarak fırka çalışmaları içinde bulunduğu görülmektedir. Buna göre fırkanın İstanbul şubesinde 19 Şubat 1925 tarihinde Erzincan Mebusu Sabit Bey ve İzmit mebusu Şükrü Bey'inde katıldığı bir toplantı düzenlenmiştir (Tevhid-i Efkâr, 19 Şubat 1924). Bu toplantıda neler konuşulduğu sorusuna yanıt veren Kara Vasıf Bey, Ankara'dan gelen milletvekillerine fırkanın İstanbul'daki durumu ile ilgili bilgi verildiğini ifade etmiştir (Tevhid-i Efkâr, 20 Şubat 1924). Öte yandan TPCF kurucu üyesi Rüştü Paşa, milletvekili olduğu Erzurum'da da TPCF'nin bir şubesinin açılması konusunda da çalışmalar yürütmüştür. Erzurum'da CHF'nin kurulmasında da etkili olan Seyfullah Bey, burada TPCF'nin de bir şubesini kurmak konusunda Rüştü Paşa'ya bir mektup yazmıştır. Bu fikre olumlu bakan Rüştü Paşa, daha sonra yakın çevresindeki kişiler tarafından uyarılmış ve Erzurum'da fırkanın bir şubesi açılırsa şehrin tamamen ikiye bölüneceğinden bahsedilmiştir. Bunun üzerine Rüştü Paşa bu teşebbüsten uzak durmuştur. Erzurum'da TPCF'nin bir şubesinin açılmadığı bilgisi ise şapka olayları nedeniyle sorgulamaya alınan Zühdü Bey'in mahkeme huzurundaki ifadelerinden anlaşılmaktadır. Şapka Olayları nedeniyle yargılanan Muhsin Bey'in mahkeme kayıtlarında bu bilgi mevcuttur. Aynı sorgulamalar sırasında Muhsin Bey ise eski milletvekillerinden Seyfullah Bey'in fırkanın Erzurum'daki temsilciliğini yaptığını ve burada fırkanın kurulması için müracaatta bulunduğunu ifade etmiştir (Nedim 1993: 147; 180; 186).

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının Meclis faaliyetlerinde bulunduğu kısa süre zarfında parti sözcülüğünü genellikle fırkanın ünlü paşaları olan Kazım, Ali Fuat, Refet, Cafer Tayyar, Halit ve Rüştü Paşalar yapmaktaydı (Zürcher 1992: 106). Rüştü Paşa, TPCF, kurulur kurulmaz Meclis'teki muhalif faaliyetlerine soru ve önergeleriyle ara vermeden devam etmiştir. Bu sıralarda gündemi oldukça meşgul eden konulardan biri Basın Kanunu'ydü. CHF tarafından çıkarılmak istenen bu kanunun kanun çıkmadan evvelki yayınları da hedef alması tartışma konusu olmuştur. Basın Kanunu çıkmadan önceki yayınları nedeniyle bazı gazetelerin kapatılmasının sebepleri Rüştü Paşa tarafından Dâhiliye Vekili Cemil Bey'e soru önergesi sunulmuştur (BCA, 30-10-0-0, 7.41.39, 08.03.1925). Bu önergede hükümetin muhalif gördüğü gazeteleri kapatmasından dem vurulmuş ve her gazetenin kapatılma sebebinin tek tek açıklanmasını istemiştir. Rüştü Paşa mevzuu "*hükümet kendisine muhalif gördüğü, hoşuna gitmediği şu ve şu gazeteleri kapatıyor*" diyerek eleştirmiştir (TBMM ZC, D.2, C. 15, s. 349-350).

Doğu Anadolu'da başlayan Şeyh Sait İsyanı ve ardından gelişen olaylar ise TPCF'ninde Rüştü Paşa'nın da kaderini belirleyici bir süreci başlatmıştır. Keza fırka kurulduktan sonra başlayan Şeyh Sait İsyanı ülkenin gündemini olduğu gibi Doğu'da da örgütlenmesini sürdüren TPCF'nin de gündemini işgal etmiştir. Bu sıralarda İstanbul'da ki fırka heyeti konu ile ilgili bir toplantı yapmış hem fırka teşkilatlanması hem de isyan ile ilgili olarak görüşmüştür. Rüştü Paşa'nın Fırka Merkez Heyeti Kurulu üyesi olarak katıldığı bu toplantı, geç saatlere kadar sürmüş ve toplantı sonunda Vasıf Bey tarafından açıklama yapılmıştır. Toplantı, Ali Fuat Paşa, Halet Bey, İsmail Canbulat ve Sabit Beyler'in katılımı ile yapılmıştır (Tanin, 27 Şubat 1925). Şeyh Sait İsyanı sırasında Başvekil Fethi Bey'de TPCF idarecileri ile görüşmeler yaparak, onlardan parti teşkilatlarını bu konuda uyarmalarını ve gerekirse fırka şubelerini *ya frenlemeleri ya da tamamen kapatmalarını* istemiştir (Hallı 1972: 126). Nitekim kısa süre sonra fırka, isyanla ilişkisi olduğu ve dini siyasete alet ettiği gerekçesi ile kapatılmıştır (BCA, 30-18-1-1, 14.32.19, 03.06.1925).

Şey Sait İsyanın Rüştü Paşa açısından taşıdığı önem isyandan sonra yapılan bazı soruşturmalarda açığa çıkmıştır. İsyanın Erzurum civarında yayılım gösterdiği sıralarda Erzurum Milletvekili Rüştü Paşa'nın İstikbal Gazetesi'nde çıkan bir röportajındaki değerlendirmeleri oldukça ilginç görünmektedir. Bu yayına göre Rüştü Paşa, bölgede başlayan isyanın göçlerle beraber bölgede yaşanan sefalet, aşiret reislerinin buradaki baskıları, yerel yönetici ve bürokratların etkisizliği gibi hem sosyo-ekonomik hem de idari sebepleri olduğunu ifade etmekteydi. Bölgedeki hükümet yetkililerinin yetersizliği ve otorite boşluğunun isyanın gelişmesindeki en önemli etken olduğunu belirten Rüştü Paşa, bu noktada hükümet yetkililerini de gerekli önlemleri almamak konusunda eleştirmiştir. Ona göre hükümet kendisine aşiret önderleri tarafından gönderilen telgrafları dikkate almayarak önemsememiştir. Ayrıca Rüştü Paşa, isyancıların sayısı konusunda da abartılı rakamlar verildiğini belirtmiş, isyanın hükümet tarafından kısa sürede bastırılabilceğini ifade etmiştir (Akt. Küçükkuşurlu 2012: 459; 460).

Şeyh Sait İsyanı ve ardından çıkarılan Tahrir-i Sükûn Kanunu'nun etkilerinin devam ettiği günlerde Şapka Kanunu'nun çıkarılması da yeni bir süreci başlatmıştır. Ülkenin birçok yerinde olduğu gibi Erzurum'da da Şapka Kanununa tepkiler olmuş ve bu olaylar Rüştü Paşa'nın kişisel kaderinde önemli bir rol oynamıştır. Erzurum'da başlayan ve yaklaşık iki saat kadar süren ancak büyük bir infial yaratan şapka olayları, bir grubun birkaç hoca öncülüğünde sabah namazını müteakip Hükümet Konağına gelerek "*gâvur memur istemeyiz*" diye bağırması ile başlamıştır. Kışladan ateş edilmesi üzerine birkaç kişinin ölümü ile sonuçlanan ve 27 kişinin de tutuklanması ile biten olaylar güçlükle bastırılmıştır (Nedim 1993: 193; Cumhuriyet, 26 Kasım 1925; Aybars 2015: 92). Bu olaylar üzerine Meclis'te Erzurum'da bir aylık örfi idare ilan edilmesi kararı için hazırlanan tezkire onaya sunulmuş, Rüştü Paşa'da İsmet Paşa'dan olayın nasıl gerçekleştiğine dair bilgi istemiştir. İsmet

Paşa olayların nasıl çıktığına dair açıklamalar yapmış ve birkaç bozguncu tarafından çıkarılan olaylara seri şekilde müdahale etmek için bu kararın çıkarılmasını istemiştir (TBMM ZC, D. 2, C. 19, s. 218). Konuşmanın ardından örfi idare kararı onaylanmıştır (Cumhuriyet, 26 Kasım 1925).

Tutuklanan şüpheliler Ankara İstiklal Mahkemesi tarafından yargılanmış, 13 idam kararı verilmiştir. Rüştü Paşa, bu mahkemelerde yapılan sorgulamalar sırasında TPCF'nin kurucu üyelerinden biri olması ve aynı zamanda Erzurum milletvekili olması nedeniyle ismi sürekli zikredilenlerden biriydi. Bu olaylarda tutuklananlar arasında Rüştü Paşa'nın iki kardeşi de bulunmaktaydı. Bu durum fırka ile olaylar arasında bir irtibat kurmak için önemli bir argüman olmuştur. Hatta mahkemenin TBMM'ye sunduğu raporda, ayaklanmaya katılan birçok kişinin Erzurum milletvekillerinin yakınları olduğu ve onlar tarafından telkin edildiklerine dikkat çekilmiştir (Aybars 2015: 97; 100). Sorgulamalar sırasında Sabık Erzurum Sulh Mahkemesi Hâkimi Erzurumlu Zühdü Efendiye Rüştü Paşa ile bir görüşmesinin olup olmadığı sorulmuştur (Nedim 1993: 153). Öte yandan Erzurumlu Cafer Bey'de sorgusu sırasında Rüştü Paşa ile çocukluğundan bu yana yakın olduklarını belirtmiştir. İstanbul'da iken Rüştü Paşa ve Raif Hocanın telgrafi üzerine Erzurum'a geldiğini ifade eden Cafer Bey, bu sıralarda Erzurum'da kurulmuş olan TPCF'nin kurucularından olan Rüştü Paşa'nın kendisinden partinin resmi açılışı için 100 lira istediğini belirten bir not aldığını ifade etmiştir. Hiçbir partiye girmek istemediğini belirten Cafer Bey, kendisine bu parayı verip vermediğini soran Rüştü Paşa'nın kendisinden olumsuz yanıt alınca bir çocuğa 100 lira vererek gönderdiğini belirtmiştir. Belirttiğine göre ekonomik durumu oldukça iyi olan Cafer Bey, fırkanın kulübüne alınmak istenmiştir. Ancak Cafer Bey, ticaretle uğraştığı gerekçesiyle bu teklifi reddettiğini belirtmiştir. Rüştü Paşa'nın Kazım Karabekir Paşa ile ittifak içine girerek muhalefete geçmesinden dolayı aralarının bozulduğunu ifade eden Cafer Bey, Rüştü Paşa ile irtibatının siyasi değil ticari mahiyette olduğunu belirtmiştir. (Nedim 1993: 181-199). Rüştü Paşa, daha sonra yer verileceği üzere İzmir Suikastı nedeniyle yapılan sorgusunda Erzurum'daki bu Şapka İsyanı ile ilgili sorularla da karşılaşmıştır. Savcının soruları arasında '*isyanın mesuliyeti maneviyesi size aittir*' gibi cümleler de bulunmaktadır. Rüştü Paşa olaya dair malumatının sorulması üzerine bilgisi olmadığını olaydan iki ay evvel İstanbul'a gittiğini ifade etmiştir (Kocahanoğlu 2005b: 286).

4. İzmir Suikastı ve Rüştü Paşa

Rüştü Paşa için sonun başlangıcı olan olay şüphesiz İzmir Suikastı olmuştur. Suikast teşebbüsü, Mustafa Kemal Atatürk'ün Şeyh Said İsyanı, Şapka Olayları gibi düzeni bozmaya yönelik bazı eylemlerin kontrol altına alındığı sıralarda bir yurt gezisine çıkması münasebetiyle açığa çıkmıştı. Gezinin amacı yapılan reformların halkta bulduğu yankıyı takip etmek olarak belirlenmişti (Arı 1991: 248). Suikastın baş sorumlusu olan muhaliflerden Milletvekili Ziya Hurşit, iktidarı ele geçirmek amacıyla bir suikast planı hazırlamıştı (Cumhuriyet, 27.06.1926; Kandemir 1955: 36-37). Mustafa Kemal Paşa, gezi sırasındaki durak yerlerinden biri olan Bursa'da iken suikastın tertipçilerinden Laz İsmail de Bursa'ya gelmiş bulunuyordu. Laz İsmail, Gazi'nin kaldığı köşkü ve yolları bizzat inceledikten sonra suikast için seçilen yer İzmir olmuştur. Bu sırada Ziya Hurşit, Laz İsmail ve Gürcü Yusuf bir vapur ile İzmir'e geçmişlerdi. Burada Sarı Efe Edip ile buluşarak planı tatbik etmek üzere harekete geçeceklerdi (Kocahanoğlu 2005b: 39-40). Ancak Mustafa Kemal Paşa, Balıkesir'den İzmir'e geçmek üzere iken İzmir Valisi Kazım Paşa'dan kendisine yönelik bir suikast planı haberi alındığı bu sebeple ziyareti ertelemesini isteyen bir telgraf almış ve olayın oldukça geniş boyutlu olduğu anlaşılmıştı (Arı 1991: 250).

Ziya Hurşit öncülüğünde başlayan suikast planına göre Hurşit, Laz İsmail ve Gürcü Yusuf'u da yanına alarak İzmir'e gelmiş burada Sarı Efe Edip ile görüşmüştü. Sarı Efe Edip'e İttihatçılardan Şükrü Bey tarafından imzalanmış suikast bilgisini veren mektubu kendisine vermiştir. Çopur Hilmi ve Giritli Şevki ile yapılan temaslar sonunda da bir suikast planını düzenlenmiştir. Plana göre Gazi, İzmir'in en işlek noktalarından Kemeraltı Caddesinde ateş edilerek öldürülecek ve sonrasında Giritli Şevki'nin motoruyla deniz yoluyla Sakız ve Sisam Adasına kaçılacaktı. Ancak Gazi'nin İzmir'e gelişi bir gün ertelenince bu sırada Sarı Efe Edip'te İstanbul'a gidince durumdan şüphelenen ve ifşa edilmekten korkan Giritli Şevki, Vali Kazım Paşa'ya giderek suikast planını ihbar etmiştir (Kandemir 1955a: 15-16). Suikast haberi tüm ülkeye bomba gibi düşmüş bilhassa detaylar ortaya çıktıkça olayın vahameti daha da artmıştır. Keza iddialar arasında suikast planında TPCF kurucuları ve üyelerinin yanı sıra eski itttihatçılar olarak adlandırılan etkili isimlerinde yer alması dikkat çekiciydi. İstiklal Mahkemesi Müddeiumumisi Necip Ali Bey, zanlılar hakkında hazırlanan iddianameyi ilan ederken bu iddianamede milletvekilleri Şükrü Bey, Ziya Hurşit, Abidin, Rasim, Ayıcı Arif, İsmail, Yusuf, Sarı Efe Edip, Hilmi, Nimet Naciye, İdris, Bahaeddin, Emin ve Abdülkadir Beylere atıf yapmıştır. TPCF'ye mensup milletvekilleriyle ilgili de ayrıca bir iddianame hazırlanacağını ifade etmiştir (Erman 1971: 54-55).

İlk etaptaki sorgunun ardından suikast planı ile ünlü paşaların da ilgisi olduğu kanaati hâkim olmuştu. Savcılık tarafından hazırlanan iddianamedeki ifadelerle göre paşalar, "*memleketin emniyeti dâhiliyesini fiilen tehdit etmek*" amacıyla İttihatçılarla birleşmiştir (Kocahanoğlu 2005b: 276). İlk kanaate göre suikast planı iki farklı

ekip arasında kararlaştırılmıştı. Buna göre bizzat suikastçı olduğu belirtilen Şükrü Bey, Rüştü Paşa, Halet, Halis Turgut, Necati ve Abidin Beyler, Arif Bey, Karabekir, Ali Fuat, Refet, Cafer Tayyar, Rauf Bey'in bulunduğu grup TPCF yönetici ve üyelerinden oluşmaktaydı. İkinci grup ise Kara Vasıf, Abdülkadir, Hilmi Bey ve aralarında Kara Kemal ve eski Maliye Bakanı Cavid Bey gibi İttihatçıların da bulunduğu bir ekipten oluşmaktaydı (Kılıç 1994: 93). İttihatçı küme Kara Kemal, Şükrü, Cavid, Halis Turgut, İsmail Canpolat, Arif Bey, Nail, Hilmi ve Abdülkadir Beylerin himayesinde devam ediyordu (Aybars 2015: 168; Erman 1971: 67; 101). TPCF mensuplarından Rüştü Paşa, Ayıcı Arif ve Hulusi Turgut gibi önemli isimlerin bu suikastın gerçekleşmesi için uğraş verdikleri iddia edilmiştir (Erman 1971: 97-98). Paşalar, suikasttan ikinci dereceden sorumlu kişiler olarak lanse edilmiştir (Kılıç 1994: 62).

Bu sebeple kısa süre içinde aralarında Karabekir, Ali Fuat, Cafer Tayyar, Refet ve Rüştü Paşaların da bulunduğu ünlü paşalar tutuklanarak İzmir'e getirilmiştir (Hâkimiyet-i Milliye, 27 Haziran 1926; Erman 1971: 116-117). Rüştü Paşa, Refet Bey, İsmail Canbulat, Sabit, Necati, Halis Turgut ve Cavit Beyler ile beraber İstanbul'da bulduklarından hepsi burada tutuklanmıştı (Anıl 2005: 148). Savcı taleplerinde suikast girişiminden Kazım Karabekir, Ali Fuat, Refet, Rauf ve Cafer Tayyar Paşaların da haberdar olduğunu ancak başarısız olduklarını vurgulamıştır. İlk sorguların ardından paşaların ve TPCF yöneticilerinin tutuklanması ise İsmet Paşa ve İstiklal Mahkemesi idaresi arasında gerilime sebep olmuştur. İnönü, bilhassa Karabekir Paşa'nın serbest bırakılması emrini vermiştir. Ancak İnönü'nün kanuna aykırı hareket ettiği yönündeki bilgi Gazi'ye iletilmiş ve İnönü ile Gazi arasında gizli şifreli yazışma trafiği başlatılmıştır. Bu yazışmalarda İnönü, acele edilmemesi ve halkın tepkisini çekilmemesi gereğinden bahsederken Mustafa Kemal Paşa, son telgrafında TPCF yönetiminin olaya dahilinin kesin olduğunu belirtmiştir (Mumcu 1993: 29-30). İsmet Paşa, İzmir'deki mahkeme idaresinden de bilgi aldıktan sonra durumun görüldüğünden ciddi olduğu kanaatine varmıştır. Özellikle Ziya Hurşit ile birebir temas içinde olan milletvekillerini (Hâkimiyet-i Milliye, 2 Haziran 1926) ve bilhassa, Ziya Hurşit'in abisi Faik Bey'i de bizzat dinleyen İnönü, bu konuda geri adım atmıştır (Kocahanoğlu 2005b: 107). Durumu soğukkanlılıkla karşılayan Mustafa Kemal Paşa ise bu gibi teşebbüslerin sonucunun hüsrana olacağını ifade etmiştir (Hâkimiyet-i Milliye, 7 Haziran 1926; Turgut 2007: 424; Erman 1971: 77-78). Suikast planının hazırlayıcılarından olan eski İttihatçılar ise İTC'yi yeniden dirilterek iktidarı ele geçirmek arzusu içinde Cavid Bey ve Kara Kemal Bey liderliğinde İstanbul'daki bir yazıhanede toplantı yapmışlardı. Normal yollar ile iktidar ele geçirilemezse suikast yapılması kararı alınmış ve bu toplantıda suikastın düzenleyicisi Ziya Hurşit'te bulunmuştu. İzmir Milletvekili Şükrü Bey ise bilhassa suikast konusunda ısrar etmiştir (Erman 1971: 43; Avcı 1994: 93-94; Avcıoğlu 1978b: 1326-1327). Suikast teşebbüsü ilk etapta Ankara'da planlanmış ancak planın ifşa edilmesi üzerine âtil kalmıştır. Bu planda bizzat Ziya Hurşit tarafından organize edilmiş hatta İzmir Suikastı sonrasında Gazi'nin huzuruna çıkarılan Ziya Hurşit tarafından itiraf edilmiştir. Bu itirafa göre suikast teşkilatı uzun süredir bu plan üzerinde görüşmekteydi. Hatta Ziya Hurşit ilk planın Ankara'da uygulanmasına kardeşi Faik Bey'in engel olduğunu da açıkça itiraf etmiştir. Keza Faik Bey'i olayı işiten Rauf Bey uyarı, ondan kardeşi Ziya Hurşit Bey'i Ankara'dan uzaklaştırılmasını istemiştir (Orbay 1993: 208; Kocahanoğlu 2005b: 70).

Suikast ile ilgili Rüştü Paşa'nın ismi ilk olarak Sarı Efe Edip'in Ankara'daki uygulamaya geçirilemeyen bu teşebbüsle ilgili ifadelerinde yer verilmektedir. İddianameye göre Şükrü Bey, Ankara'daki bu suikast planından bahsederken Arif Bey'in Köşküne yakın bir güzergâhta iyi bir pusu kurulduğunu ancak Rüştü Paşa ve Sabit Bey'in durumu öğrenince korkarak Rauf Bey'e haber verdiklerini belirtmiş ve arkadaşlarını beceriksizlik ile suçlamıştır. Şükrü Bey'i uyarı Rauf Bey'in durumu Gazi'ye ihbar edeceğinden bahsetmesi üzerine suikasttan vazgeçtiğinden bahsetmiştir (Kılıç 1994: 93; Erman 1971: 66; Kandemir 1965: 144; Kocahanoğlu 2005a: 58; 179). Ziya Hurşit'in abisi Faik Bey'de sorgusu sırasında Ankara'da Rauf Bey'in kendisini yataktan kaldırarak: *'sen uyuyorsun. Senin kardeşin ile Şükrü suikast tertip etmişler.. Bugün yapacaklarını. Sabit Bey haber verdi. Derhal bunun önüne geçeceksin'* dediğini belirtmiştir. Faik Bey ise Rauf Bey'e Şükrü Bey'in evinde beklemesini kendisinin Rüştü Paşa'ya gideceğini söylemiştir. Çünkü Rüştü Paşa'nın evi de suikastın yapılacağı Arif Bey'in evi civarında bulunmaktaydı (Kılıç Ali 1997: 89; Mumcu 1993: 33). Bu sırada kardeşi Ziya Hurşit Bey ile yolda karşılaşan Faik Bey, durumu ifade edince Ziya Hurşit bu iddiayı reddetmiştir ancak bu soğukkanlı ifadede yine de tatmin olamayan Faik Bey, Arif Bey'in evine gitmiştir (Kocahanoğlu 2005b: 152).

Rüştü Paşa'nın uzun süredir dostu olan ve kendisinin milletvekili olmasında etkili olduğu belirtilen Erzincan Milletvekili Sabit Bey, sorgusunda Rüştü Paşa ve Şükrü Beylerle aynı evde kaldığını ifade etmiş ve Ankara'daki suikast teşebbüsünü duyduğunda Rauf Bey'e haber vererek olayı ifşa ettiğini belirtmiştir. Hatta ifşa üzerine Şükrü Bey'in kendisini suçladığını ve kızdığını belirten Sabit Bey, bunun üzerine orada bulunan Rüştü Paşa'ya dönerek *artık bu evde kalamayacağını* söylemiştir. Tüm bunlar Rüştü Paşa'nın suikast gelişmelerinden haberdar olduğunu ortaya koyarken Sabit Bey, *'Rüştü Paşa'nın haberi var mıydı?'* sorusuna *"evet"* diyerek yanıt vermiştir (Kocahanoğlu 2005b: 283). Eski İttihat ve Terakki Fırkası üyelerinden Nail Bey'in sorgusu sırasındaki verdiği bilgiler de suikast planının günlerce öncesinden başlayan ve defalarca

tekrarlanan gizli toplantılar sırasında kararlaştırıldığını ortaya koymaktadır. Bu görüşmelerden biri yine Kara Kemal'in yazıhanesinde yapılmış, Ziya Hilmi, Ziya Hurşit ve Rüştü Paşa'da bu toplantıda hazır bulunmuşlardır. Rüştü Paşa, İttihatçılarla bilhassa Kara Kemal'in Mesadet Han'daki bu yazıhanesinde yapılan toplantılarında yakınlaşmıştır. İttihatçılardan Cavit Bey'in sorgulaması sonunda mahkeme Cavit Bey'i Şükrü Bey, Kara Kemal, Hilmi ve Nail Beylerden oluşan gizli teşkilat kurmakla suçlamıştır. Ayrıca yine Arif Bey, Rüştü Paşa, Hafız Mehmet, Sarı Efe Edip gibi "suikast gibi işlere alışık şahıslar" ve Ziya Hurşit ve Çopur Hilmi gibi "bu işe alet olmaya hazır kişilerle" teşkilatı genişlettiği iddia edilmiştir. Aynı iddianamede Laz İsmail ve Gürcü Yusuf ise "bu işi geçim kaynağı haline getirmiş kişiler" olarak tanımlanmıştır (Mumcu 1993: 88; 94; 98).

Suikast sanıklarından Abidin Bey de sorgusunda Sarı Efe Edip ile konuyu görüştüğünü ve ona para vaadinde bulunduğunu ifade etmiştir. Savcıya göre Rüştü Paşa'da Abidin Bey'in bu sözlerini doğrular bir ifade vermiş ve Abidin Bey'in üç ay önce kendisine bir suikast planından bahsettiğini belirtmiştir (Kılıç Ali 1997: 97; Mumcu 1993: 67). Abidin Bey son savunmasında suçsuz olduğunu vurgulamış ve Sarı Efe Edip'e yaptığı para teklifinden Rüştü Paşa'ya da bahsedip bahsetmediğini soran savcıya bu konuyu o sırada hasta olduğu için hatırlamadığını söylemiştir (Turgut 2007: 475). Savcının şahsi kanaatine göre ise Rüştü Paşa suikast komitesi içinde yer almış ancak bu kararı uygulamak konusunda korkaklık yapmıştır (Kılıç 1994: 64-65; Kandemir 1955b: 95; 97). Sanıkların diğer sorgularında da Rüştü Paşa'ya dair emareler bu yöndedir. Sanıklardan Hafız Mehmet'te sorgusunda Ziya Hurşit'in kendisine gelerek "Ben, Rüştü Paşa, Hâlis Turgut, Sabit; Ankara'da bir hükümet darbesi yapacağız. Reiscumhurun müdahalesinden azade bir Cumhuriyet kuracağız" diyerek yardım istediğinden bahsetmiştir (Erman 1971: 137; Kandemir 1955a: 92-93; Mumcu 1993: 68). Nitekim sanıklardan Şükrü Bey de Hafız Mehmet gibi Ziya Hurşit, Hâlis Turgut Bey ve Rüştü Paşa'nın suikast planı ile yakından ilgili olduğunu ifade etmiş ancak Rüştü Paşa'nın korktuğunu belirtmiştir (Erman 1971: 141).

Rüştü Paşa'nın İzmir Suikastı ile ilgisine dair en net bilgi sanıklardan Halis Turgut'un sorgusunda yer almıştır. Halis Turgut, savcı önünde suikast ile bir ilgisinin olmadığını ifade etmiş bunun üzerine Ziya Hurşit, Halis Turgut ile yüzleştirilmek üzere mahkeme salonuna alınmıştır. Ziya Hurşit, Halis Turgut'un olayla ilgisini bizzat onun önünde yüzleşerek itiraf etmiştir. Bu itiraf sırasında Rüştü Paşa'nın da olayla ilgisi olduğunu şu şekilde açıklamıştır:

"Efendim... İstanbul'da Trabzon Meb'usu Hafız Mehmed Bey bana, Şükrü Bey'in benimle görüşmek istediğini söylemişti. Ben de gidip görüştim. Bundan sonra da Erzurum Mebusu Rüştü Paşa ile Sivas Mebusu Hâlis Turgut Beyle görüştim. Abdülkadir Beyle görüştim. Söz verdiler. Sonra Şükrü Bey, silâhınız noksansa Hâlis Turgut Bey size silâh verecek. Yalnız Rüştü Paşadan istifade edemeyeceğiz der. Halis Turgut Beyle beraber kaldığımız zaman kendisine söyledim.: 'Hani ya senin Abdülkadir Bey'e vereceğin tabanca nerede? Dedim. Halis Bey bulamıyorum dedi. Rüştü Paşa'ya hiç açılmadı' (Erman 1971: 128-129; Kandemir 1955a: 79; Mumcu 1993: 68; Kocahanoğlu 2005b: 320-321).

Böylece Rüştü Paşa'nın suikastın plan aşamasında en azından bilgi olarak haberdar olduğu anlaşılmaktadır. Kılıç Ali de anılarında Rüştü Paşa, Halis Turgut ve Abidin Beyler'in suikast amacı etrafında birleştiklerini iddia etmekte ve Abidin Bey'in Rüştü Paşa'ya Sarı Efe'nin bir suikast planı içinde olduğunu olaydan üç ay önce haber verdiğini ifade etmiştir (Turgut 2007: 440). Diğer ilginç kayıt ise suikast haberinin duyulması ve Şükrü Bey'in tutuklandığı haberinin Ankara'ya ulaşması üzerine yaşanan şaşkınlıkta gizlidir. Refet Paşa sorgusunda Şükrü Bey'in tevkif edildiği haberi geldiği sırada evinde olduğunu, Rüştü Paşa, Feridun Fikri Bey ve Bekir Sami Beyler'in kendisini aradıklarını ve kendisini ziyaret etmek istediklerini ifade etmiştir. Rüştü Paşa'nın da aralarında bulunduğu bu vekiller Refet Paşa'nın evine gelmiş ve ondan milletvekili dokunulmazlığı olduğu için Şükrü Bey'in tutuklanmasının yasal olup olmadığı konusunda bilgi almak istemişlerdir. Refet Paşa, vekillerin kendisinden Meclis Başkanı Kâzım Paşa'yı arayarak konu hakkındaki bilgisini sormasını istemişlerdir. Ancak Refet Paşa şüphe çekebileceği gerekçesi ile bu fikre olumlu bakmadığını ifade etmiştir (Kandemir 1955a: 74-75). Bu olayı doğrular şekilde Mersin Mebusu Feridun Fikri Bey'de yolda karşılaştığı Ragıp Bey'in kendisine İzmit Mebusu Şükrü Bey'in tutuklandığını söylediğini, aynı gün Rüştü Paşa ile de karşılaştığını ancak onun bir bilgisi olmadığını görünce Bekir Sami Bey'e doğru gittiklerini ifade etmiştir (Kandemir 1955b: 87-89; Erman 1971: 125).

Rüştü Paşa'nın sorgusu ve sorgu sırasında ifade ettikleri ise tamamen bir reddiye içermektedir. İlk ifadesini değiştirerek Sabit Bey'in iddiasını reddeden Rüştü Paşa, Rauf Bey'in de kendisine bir şey söylemediğini iddia etmiştir (Aybars 2015: 178-179). İstiklal Mahkemesi Reisi Ali Bey'in 'suikast hakkındaki malumatınızı söyleyiniz' şeklindeki sorusuna Rüştü Paşa: 'malumatım yok... Yalnız, Erzincan Mebusu Sabit Bey, bir gün: 'Şükrü bir suikast meselesi ile uğraşıyor, menedelim' demişti diyerek yanıt vermiştir. Sorgu şu şekilde devam etmiştir:

"Arkadaşlarla konuştuk. Şükrü'ye de sormuşlar: 'Böyle bir şey yoktur' demiş, nihayet 'bu, bir evhamdır: Sabit Beyin evhamıdır' dendi. İnanılmadı ve öyle kaldı.

- Mebus arkadaşlarınızdan Abidin Beyle olan münasebetinizi söyleyiniz...
- Abidin’i, Ramazan’da İstanbul’da gördüm. İzmir’den yeni gelmişti. Lâf arasında: ‘Sarı Efe İzmir’de dolaşiyor’ deyince:
- “Bana ne? Onu tanımam ki... Kimdir bu adam?’ dedim.
- Ama ilk ifadenizde böyle dememişsiniz.
- Aynen söylüyorum.
- Memleket, seni Paşalık rütbesine yükseltmiş. Mebus yapmış. Böyle bir meselede bile doğruyu söylemiyorsun... Bak, ifadeni okuyoruz... Dinle de anla... Bu sırada Rüştü Paşa’nın ilk ifadesi okunmuştur. Bu ifade de ‘Abidin, bana sordu... ‘Suikast meselesinden firkanın haberi var mı?’ dedi.’ Rüştü Paşa, ilk ifadesinin aksine Abidin Bey’i tanımadığını ifade etmesi üzerine mahkeme başkanı:
- Bunu söyleyen kim? Sen değil misin iye sormuştur.
- Yanlış zapt edilmiş... Ben, öyle demedim... Benim suikast işinden haberim yok... Abidin’in bana tesadüfî, bir sui tefehhümdür. Önüme belâ gibi çıkmış.
- Nerede tesadüf etmişti?
- Şüle Kıraathanesinde... Sabit Bey de vardı. O gün Şükrü Bey tevkif edilmişti. Meclis Reisinden sorsanız, dedi. Başka bir şey görüşülmedi.
- O gün Refet Paşa’nın evinde toplanmışsınız.
- Evet. Şükrü Bey’in tevkifi meselesini konuşmak için toplanmıştık.
- Demek Şükrü Bey’in tevkifi meselesini konuşmak için toplanmıştınız?
- Demek Şükrü’nün tevkifi ile bu derece alâkadarınız?
- Tabî... Bir mebus arkadaşımızdı. (Erman 1971: 118-119).

İlk ifadesinde suikasttan evvel İstanbul’da Abidin Bey ile karşılaştığını ve yanında arkadaşları olduğunu belirten Rüştü Paşa, Abidin Bey’in kendisine suikast meselesinden firkanın haberi olup olmadığını sorduğunu ifade etmiştir. Ancak Rüştü Paşa son ifadesinde Abidin Bey’in yanında kimse olmadığını ve kendisine bir şey söylemediğini ifade etmiş bu tezat ifade savcının dikkatini çekmiştir. Savcı, Rüştü Paşa’nın Abidin Bey ile suikastın hemen öncesinde karşılaşmış konuşmuş olmasına karşın bu konuşmada suikast mevzusunun hiç geçmemiş olmasını ilgi çekici bulmuştur (Kocahanoğlu 2005b: 288-289).

Tüm savunmalarına karşın İstiklal Mahkemesi Heyeti yaptığı değerlendirmelerin ardından kararını tüm sanıkların önünde açıklamıştır. Savcı son mütalaasını sanıklar önünde okumuş ve açıkça Rüştü Paşa’nın Ankara ve İzmir suikast teşebbüsünden haberdar olduğunu hatta suikast için Şükrü Bey tarafından kurulan “onbaşı teşkilatı” içinde yer aldığını ifade etmiştir (Kocahanoğlu 2005b: 424). Kararın açıklanmasından evvel sanıklardan son defa savunma yapmaları istenmiştir. Rüştü Paşa bu son savunmasında şu ifadelere yer vermiştir:

“Ben sade bir adamım. Oturacak bir evim bile yoktur. Memleket ve millet menfaatinden başka bir şey düşünmem. Gazi Paşa Hazretlerine saygım var. Şahsen bana sevgisinin olduğunu biliyorum. 37 yıl kıtalarda hizmet ettim. Eğer bunlarla ilgili olduğumu kanıtlarsanız ve inanırsanız, idam cezası verirseniz lütfetmiş olursunuz. Başka bir ceza vermeyiniz. İlelebet ölmektense bir defada öleyim. Beni kurtarmış olursunuz. Suikastta zerre kadar katıldığım belli olursa İdamımı istiyorum.” (Mumcu 1993: 72).

Tutuklu paşalara da son bir savunma ve söz hakkı verilmiş ancak diğer paşalar bu hakkı kullanmaz iken idam edileceği netleşen Rüştü Paşa mahkeme heyetine af dileyen bir konuşma yapmıştır. Diğer paşaların konuşma yapmamlarından karardan daha önceden haberdar olduğu anlaşılmaktadır. Rüştü Paşa son savunmasında: “Mahvoldum... Mahvoluyorum... Bunca sene askerlik ettim, nefsimi memlekete vakfettim. Başka hiçbir şey düşünmedim. Bu meselede hiçbir kabahatim yok. Talih beni bu adamlarla arkadaş etti. Etmez olaydı. Adımın bu işe karışışı da bu yüzdendir. Masumum. Vicdanınıza adaletinize, insafınıza müracaat ediyorum” demiştir (Turgut 2007: 474-475; Kılıç 1994: 15-16; Kandemir 1955b: 108). Rüştü Paşa’nın daha sonra idam olarak değiştirilen ilk mahkeme kararı kürek cezası ile on yıl hapse mahkûm edilmesiydi (Turgut 2007: 480). Okunan bu kararın ardından Rüştü Paşa şu cümleleri sarf etmiştir: “54 yaşındayım, Küreğe konulmuş olacağım. Fakat cezaya müstahak değildim. Masumum... Bir gün elbette bu gerçek anlaşılacaktır. Ruhum ancak o zaman şâd olacaktır. Ömrünün son ânında insan yalan söyler mi? İzmir suikastından Vallahi haberim yoktur. Ankara’dakinden haberdardım. O zaman da bunu öğrenince Şükrü’ye: «Bütün muhalif mebusların hayatıyla oynuyorsunuz. Muhalefete kastediyorsunuz, dedim. Onları önlemeğe çalıştım. Böyle bir adam asılır mı?» (Erman 1971: 161; Kandemir 1955b: 117). Ancak karar belirsiz bir süreçte değiştirilmiş ve idama çevrilmiştir. İdam kararı verilen Rüştü Paşa’nın tutuklu paşalar içinde idama gönderilen tek paşa olması dikkat çekicidir. Rüştü Paşa, belirtildiğine göre kararı dinlerken oldukça bitkin ve soluk görünmekteydi. Rüştü Paşa kayıtlarda belirtildiğine göre savcının okuduğu kararı dudaklarını ısırarak ve birkaç kez sendeleyerek dinlemiştir. Alınan idam kararları 13 Temmuz günü El Hamra Sineması önünde büyük bir kalabalığın huzurunda tatbik edilmiştir (Aybars 2015: 187). Rüştü Paşa, hükümet konağı önündeki idam edileceği sehpa götürülürken ağlamış ve

daha sonra bu ağlayışını şöyle açıklamıştı: “Korkumdan değil bu ağlayış... Harp meydanlarında bin defa ölüme göğüs gerdim... Fakat gözlerimi bile kırpmadım... Ölümün böylesi kahrediyor insanı... Ne olur, beni kurşuna dizin! Bu son arzumu olsun yapın... ve bilin ki, masumum... Bir hatanın kurbanıyım... Beni boşu boşuna itham ediyorlar. Suikast teşebbüsünü duyunca kaç defa ‘yapmayın. Hem kendinizi hem muhalefeti mahvede-çeksiniz’ dedim. Bilir miydin dinlenmeyeceğini?.” Bu sırada İstiklâl Mahkemesi üyelerinden birinin: “Yalnız muhalefet mi Paşa? Demesi üzerine Rüştü Paşa: “Muhalefet dolayısıyla hepimize, memleketel.. Ellerim kelepçeli, size yardım edemiyorum, gözyaşlarımı bile silemiyorum. Silin, kuzum... İpi de iyi geçirin! Ha şöyle!..” demiş ve sonrasında idam edilmiştir (Erman 1971: 163-164).

Rüştü Paşa idam edilmeden evvel kararın verildiği son gece kendilerine sunulan son bir müdafaa hakkını kullanarak Gazi’ye ve İstiklal Mahkemesi Reisi Ali Çetinkaya’ya verilmek üzere iki mektup yazmıştır. Mektuplarında bir nevi suçunu itiraf ederek, kandırıldığını öne süren Rüştü Paşa, af dilemiş ve affedilmesi durumunda milletvekilliğinden istifa ederek köşesine çekileceğinden bahsetmiştir. Ancak mektup Gazi’ye ulaşmamıştır. Gazi’ye yazdığı mektup şu satırları içermektedir:

“Pek muhterem Gazi Paşa Hazretlerine ma'ruzu bendeleridir. Ordudan ayrılarak mebuslukla siyasi hayata girdiğimin ilk günlerinden bilhassa muhalefete geçtikten sonra her gün bir türlü sui talih ve tesadüf aciz/erini bir uçuruma sevk etmektedir. Geçen sene biraderim on seneye mahkûm oldu. Taallukatımdan birçokları mutazzarır oldular. Maddi manevi sarsıldım. Şunun bunun samimi görülen sözlerini hakiki zannederek atlaya atlaya sehpaya kadar yaklaştım. En yakın arkadaşlarım uzaklaşmaya başladı. Yürüdüğüm yolun yanlış olduğunu anladım. Bilhassa son müessif hadiseden hayatım dahi her an bana ağırlık vermeye başladı. İntihar dahi zihnimden geçti. Son olarak Zat-ı Fahimanelerine dehalet karar verdim. Gerçi bu dehlettim, her kime olsa «pek geç kaldın» demesi gayet doğrudur. Fakat hayatının son günlerini bekleyene karşı bu derece büyüklük de ancak müstesna yaratılmış Büyük Gazi' ye has ola-bilir. Tasdiden sarfinazarla, siyasi hayatım esnasında nezd-i samilerinde görülen taksiratımın affını istirham ile atfet-i fahimanelerine dehalet ve iltica ediyorum. Af şerefine mazhar olduğum halde tasvip buyurulursa mebusluktan dahi istifa ederek memleketin bir köşesinde ilelebet minnettarınız kalacağımı arz eylerim efendim.”

Rüştü Paşa'nın Ali Çetinkaya'ya yazdığı mektubu ise şu ifadeleri içermektedir:

“Ma'ruzdur, Bugün muhakemede, hadisede «onbaşılık vazifesini» yaptığımızdan bahisle, mahkûmlardan birinin ifadesiyle 45 inci maddeye atfen fer'an zimedhal olduğumdan on seneden ekal olmamak üzere kalebentliğe mahkûm olacağımı Müddeiumumilik talebinden anladım. 54 yaşında ihtiyar bir askerim. Şükri Bey' in emriyle «onbaşılık vazifesini» görmeği kabul etmişim. Bunu da yapmadığım ifadelerinden anlaşılıyor. 37 sene bilfiil orduda hizmet ettim. İstiklal Harbinde menşeyinden nihayetine kadar çalıştım. Acizleri için bir sene hapis ölümden daha fenadır. Her gün bir idam ıstırapı çekeceğim. Hapis cezasından idam cezası hakkımda hayırlı olur. Hülasa merhametinize dehalet ediyorum. Bendenizi nefy-i ebed ve tard cezasıyla olsun kurtararak halas etmeniz için dehalet ve iltica ediyorum. Memleketin hücre bir köşesinde ilelebet minnettarınız olarak kurtarmış olursunuz. Herhalde bu iltica ve dehaletimin kabul buyurulmasını istirham eylerim. (Kocahanoğlu2005b:444-446).

Son mektubunda henüz idam kararı verildiğinden habersiz bulunan Rüştü Paşa, suçunu itiraf etmiştir. Mahkeme Reisi Ali Çetinkaya bu mektuba binaen Ankara'ya çektiği telgrafta kararın vicdanlara uygun alındığını, Rüştü Paşa'nın son anda ilk suikast planından haberdar olduğunu itiraf ettiğini belirtmektedir (Kocahanoğlu 2005b: 473). Mahkeme tarafından Rüştü Paşa'ya isnat edilen suç; “hükümeti devirmeye karar vermek ve bu surette nasıl bir akıbetle maruz kalacağı tahmin ve tasavvur edilemeyen vatanın idaresini ne pahasına olursa olsun ele geçirmek” olarak ilan edilmiştir (Kılıç 1994: 16). Ancak Rüştü Paşa'nın neden diğer paşalardan farklı olarak bu cezaya tabi tutulduğu konusu henüz açıklığa kavuşmamıştır (Özoğlu 2011: 183). Keza Fahrettin Altay, anılarında paşaların idamından vazgeçilmesinde Gazi'nin inisiyatif aldığını ve bizzat Mahkeme Reisi Ali Çetinkaya ile görüşerek duruma müdahale ettiğini belirtmektedir (Akt. Kılıç 1994: 17-18; Anıl 2005: 139). Bu sebeple Rüştü Paşa'nın idamının engellenmemiş olması dikkat çekicidir. Bu tartışmalı konunun gündeme geldiği yerlerden biri de Amerika Büyükelçiliği tarafından Amerika'ya gönderilen suikastla ilgili elçilik raporlarıdır. Bu raporlarda savcının haklarında hapis cezası istediği Halis Turgut, Rüştü Paşa ve İsmail Canpolat'ın buna rağmen neden idama mahkûm edildikleri sorusu gündeme getirilmiştir. Rapora göre Türk yargı sisteminin bir bütünlük içinde karar verdiği izlenimini bozmamak için savcılığın aldığı karar bozularak yenilenmiştir Raporlara göre böylece savcı ve hâkim kararları arasında bir uyumsuzluk olmadığı görüntüsü verilmiştir. Rapora göre Halis Turgut ve İsmail Canpolat, İttihatçı oldukları ve TPCF'nı gizli amaçları için kullanmak istedikleri için idama mahkûm edilmiştir. Ayrıca raporda TPCF'nın göze batmayan bir üyesi olarak lanse edilen Rüştü Paşa'nın idamı konusunda kamuoyunda pek yorum yapılmadığı belirtilmiştir (Duru 2006: 220; 223; Özoğlu 2011: 193; Kılıç 1994: 218-219). Bu raporlara göre mahkeme sonunda TPCF üyeleri gözden düşürülmüş ve etkisiz hale getirilmiştir. Fırkanın öne çıkan paşaları için göze batacağı gerekçesiyle idam kararı alınmamış bunun yerine toplumsal anlamda kaybedilmesi pek te

önemsenmeyen kişiler idama mahkûm edilmiştir (Duru 2006: 225). Aybars'a göre ise bu kararlarla Millî Mücadele yıllarından bu yana devrimlere karşı oluşan her türlü muhalefete son verilmiştir. Aybars'a göre suikast kararında verilen hükümler; suikastla doğrudan ilgili olanlar, suikastı kışkırtan ve hazırlayanlar, doğrudan katılmasa da devrimlere ve Mustafa Kemal'e karşı olan İTC kalıntıları ve TPCF üyeleri ile Atatürk'ün silah arkadaşı olan paşalar olarak kategorize edilmelidir (Aybars 2015: 193).

Kararların en önemli sorumlusu olarak görülen mahkeme üyesi Kılıç Ali ise 'aylardan beri vicdanlarda tek bir tereddütte yer bırakmadan planlanan suikastın hükümeti devirerek iktidara geçmek olduğunu' ifade etmiştir (Kılıç Ali 1997: 72-73). Heyet başkanı Kılıç Ali yargılamaların adil olduğunu şu şekilde savunmuştur: "Yıllarca arkadaşlık ettiğimiz insanları yargılamak zorunda kaldığımızda, onlarla süregelen ilişkilerimizin etkisi altında kalmamaya çalıştık ve kalmadık. Ne Gazi'den, ne hükümetten, ne Meclis'ten, hiçbir yerden emir ve telkin almadık. Hatta kararlarımızı vermeden önce, uzaktan ve yakından en masum imalardan bile uzak kalmak için, denilebilir ki, dışarıyla ilişkimizi elverdiğince azalttık"(Turgut 2007: 496). Bununla birlikte aynı görüşü savunmayanlar bu mahkemenin gelişigüzel seçilen birkaç milletvekilinin elinde ideal bir adalet sistemine uymayan haksız kararlar verildiğini ifade etmişlerdir (Yalman 1997: 691-692). Hilmi Uran ise mahkûmların suçları sabitleştikten sonra suçlarına göre hüküm giydikleri kanaatinde (2017: 182).

İdam edilen milletvekilleri Eskişehir Milletvekili Arif Bey, İzmir Milletvekili Şükrü Bey ve Sivas Milletvekili Halis Turgut, İstanbul Milletvekili İsmail Canbulat ve Erzurum Milletvekili Rüştü Paşa'nın yerine yeni milletvekili seçilmesi kararlaştırılmıştır (BCA, 30-10-0-0, 74.485.8, 11.11.1926).

5. Sonuç

Dengeli ve risk almayı sevmeyen karakteri ile iyi bir görev adamı olan Rüştü Paşa, Millî Mücadele boyunca ve Cumhuriyet'in ilk yıllarında kritik anlarda üstlendiği vazifeleri ve çalışmaları ile dikkat çekmiştir. Rüştü Paşa'yı çalışmanın merkezine alan temel özelliği de bu kritik zamanların aranılan adamlarından biri olmasına karşın süreç içinde ortaya çıkan muhalif tutumunun sebepleridir. Bir asker olarak onun kurtuluş mücadelesi hareketi içinde yer alması ve emir-komuta zinciri içindeki makul çalışmaları ülkenin içinde bulunduğu olağanüstü koşullarda çok büyük önem taşımaktaydı. Trabzon ve Erzurum gibi bu dönemin kritik önem taşıyan merkezlerinde üstlendiği vazifeler onun askeri yönüne ışık tutar niteliktedir. Bu süreçte Millî Mücadele etrafında birleşen ve tüm farklılıklarını eriterek ortak bir amaca yönelen askeri grup, öncelikli amacını ülkenin kurtuluşu olarak belirlemişti. Bütünlük içinde çalışan ülkenin bu kurtarıcı ekibinin yol ayrımına girmesi ise Cumhuriyet'in ilanı sonrasında gerçekleşmiştir. Bu süreçte bastırılan, görmezden gelinen farklılıklar su yüzüne çıkmış ve fikirsel çatışmalar başlamıştır. Mustafa Kemal Paşa ile Millî Mücadele yıllarında yakın bir temas içinde bulunan ve amiri konumundaki Karabekir Paşa'ya rağmen zaman zaman Mustafa Kemal ile doğrudan irtibat kuran Rüştü Paşa için kırılma noktası da bu fikirsel farklılıklar olmuştur. Rüştü Paşa'nın Mustafa Kemal Paşa ve ekibine karşı muhalefet tarafında yer almasının diğer sebebi cephelerden bu yana yakın olduğu ve adeta sağ kolu olarak görev yaptığı Karabekir Paşa ile olan hukukuna dayanmaktaydı. Elbette bu tercihi muhafazakâr tutumunun varlığı da bir etkidir. Ancak Rüştü Paşa yapısına uygun olarak hiçbir zaman ön planda yer almamış daha çok uygulayıcı statüsünde yer almayı tercih etmiştir.

Millî Mücadele yıllarındaki kurtarıcı çalışmaları ile iyi bir misyon adamı olmayı başaran Rüştü Paşa, Cumhuriyet yıllarında ise farklı bir boyuta evrilmiştir. Mustafa Kemal ve onun Meclis içindeki baskın liderliğinden duyduğu rahatsızlık Rüştü Paşa'nın ortaya çıkan muhalif fırka çatısı altında faaliyet göstermesine yol açmıştır. Rüştü Paşa çekingen ve itidalli karakterini bu evrede de ortaya koymuş ancak bir fırkaya dayanmanın verdiği güçle muhalefetini Meclis içinde çok daha açık ve etkin bir şekilde ortaya koymuştur. Ancak Rüştü Paşa'nın muhalefetini Gazi'ye yönelen bir suikast teşebbüsüne kadar vardırması ve bu suikast planında bir arka plan unsuru olarak yer alması muhalefetinin vardığı nihai noktadır. Mevcut şartlarda Şeyh Sait İsyanı, Şapka Olayları, TPCF'nin kapatılması gibi muhaliflerle CHF gerilimini tırmandıran olaylar Rüştü Paşa'yı böyle bir plana dâhil olmaya itmiş olabilir.

Kaynaklar

- Akbal, İ. (2010). Millî Mücadele Yıllarında Muhalif ve Bolşevizm Karşısı Bir Vali: Kapancızâde Hamit Bey. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 29 (48), 1-12.
- Akbal, İ. (2008). *Millî Mücadele Döneminde Trabzon'da Muhalefet*. Trabzon: Serander Yayınları.
- Anıl, Y. Ş. (2005). *Mahkeme Tutanaklarına Göre İzmir Suikastı Davası*. İstanbul: Kastaş Yayınevi.
- Arı, K. (1991). İzmir'deki Suikast Girişimi Sırasında Reiscumhur Mustafa Kemal Paşa'nın İzmir Gezisi ve Onun Suikastı Nasıl Karşılıdığına İlişkin Bir Anı. acikerisim.deu.edu.tr, yyy.
- Atatürk, M. K. (2015). *Nutuk*. Ankara: Kaynak Yayınları.
- Avcı, C. (1994). İzmir Suikastı. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 10 (28), 89-103.

- Avciođlu, D. (1978a). *Milli Kurtuluş Tarihi 1838'den 1995'e. Üçüncü Kitap*. İstanbul: Tekin Yayınevi.
- Avciođlu, D. (1978b). *Milli Kurtuluş Tarihi 1838'den 1995'e. Dördüncü Kitap*. İstanbul: Tekin Yayınevi.
- Aybars, E. (2015). *İstiklal Mahkemeleri*. İstanbul: Doğan Yayıncılık.
- Çapa, M. (1994). Trabzon'da Birinci Türkiye büyük Millet Meclisi Seçimleri ve Vali Hamit Bey. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 9 (1), 45-67.
- Duru, O. (2006). *Amerikan Gizli Belgeleriyle Türkiye'nin Kurtuluş Yılları*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Dursunoğlu, C. (1998). *Millî Mücadele'de Erzurum*. İstanbul: Erzurum Kitaplığı.
- Eken, H. (2008). *Bir Millî Mücadele Valisi ve Anıları Kapancızâde Hamit Bey*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Erdeha, K. (1975). *Millî Mücadele'de Vilayetler ve Valiler*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Erman, A. N. (1971). *İzmir Suikastı ve İstiklal Mahkemeleri*. İstanbul: Temel Yayınları.
- Goloğlu, M. (2010). *Millî Mücadele Tarihi II 1920Üçüncü Meşrutiyet Birinci Büyük Millet Meclisi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Gürel, C. N. ve Mehmetefendiođlu, A. (2021). İzmir Suikastı Mahkumları İçin 1956 Yılında Yapılan Bir İade-i İtibar Girişimi. *Çađdař Türkiye Araştırmaları Dergisi*, XII (25), 227-244.
- Hallı, R. (1972). *Türkiye Cumhuriyeti'nde Ayaklanmalar (1924-1938)*. Ankara: Genel Kurmay Harp Tarihi Başkanlığı Resmi Yayınları.
- Kandemir, F. (1955a). *İzmir Suikastının İç Yüzü*. İstanbul: Tarih Yayınları.
- Kandemir, F. (1955b). *İzmir Suikastından Ayır Atatürk'e 11 Suikast*. İstanbul: Ekicigil Basımevi.
- Kandemir, F. (1965). *Hatıraları ve Söyleyemedikleri İle Rauf Orbay*. İstanbul: Sanan Matbaası.
- Kansu, M. M. (2009). *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Karabekir, K. (Yty). *İstiklal Harbinin Esasları*. Sinan Matbaası Neşriyat Evi, 1933-1951.
- Karabekir, K. (1990). *İstiklal Harbimiz*. İstanbul: Yüce Yayınları.
- Karabekir, K. (1997). *Nutuk ve Karabekir'den Cevaplar*. İstanbul: Emre Yayınları.
- Karabekir, K. (2005). *Paşaların Kavgası*. İstanbul: Emre Yayınları.
- Kılıç A. (1997). *İstiklal Mahkemesi Hatıraları*. yyy. Yenigün Haber Ajansı.
- Kılıç, S. (1994). *İstiklal Mahkemeleri Adil miydi? İzmir Suikastı İddianame ve Kazım Karabekir'in Savunması*. İstanbul: Emre Yayınları.
- Kırzioğlu, F. (1993). *Bütünüyle Erzurum Kongresi*. Ankara: Kültür Ofset, Ankara.
- Kocahanoğlu, O. S. (2005a). *Rauf Orbay'ın Hatıraları (1914-1945)*. İstanbul: Temel Yayınları.
- Kocahanoğlu, O. S. (2005b). *Atatürk'e Kurulan Pusu İzmir Suikastının İcyüzü*. İstanbul: Temel Yayınları.
- Küçükuđurlu, M. (2012). *Türk Siyasi Hayatında Erzurum (1923-1950)*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.
- Meşhur Valiler 50 Ünlü Vali*. (1969). yyy. İçişleri Bakanlığı Merkez Valileri Bürosu Yayınları.
- Mumcu, U. (1990). *Kazım Karabekir Anlatıyor?*. yyy. Tekin Yayınevi.
- Mumcu, U. (1993). *Gazi Paşa'ya Suikast*. İstanbul: Tekin yayınevi.
- Nadi, Y. (1926). *Mel'unları Mahkeme Huzurunda Temařa*. Cumhuriyet.
- Nedim, A. (1993). *Ankara İstiklal Mahkemesi Zabıtları 1926*. İstanbul: İşaret Yayınları.
- Odabařiođlu, C. (1990). *Trabzon Belgelerle Millî Mücadele Yılları 1919-1923*. Kar Matbaacılık: Trabzon.
- Orbay, R. (1993). *Cehennem Deđirmeni Siyasi Hatıralarım 2*. İstanbul: Emre Yayınları.
- Özoğlu, H. (2011). *Cumhuriyet'in Kuruluşunda İktidar Kavgası 150'likler, Takrir-i Sükün ve İzmir Suikastı*. İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Soysal, İ. (1984). *150'likler*. yyy. Gür Yayınları.
- Turgut, H. (2007). *Atatürk'ün Sırdaşı Kılıç Ali'nin Anıları*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Bankası Kültür Yayınları.
- Türk İstiklal Harbine Katılan Tümen ve Daha Üst Kademelerdeki Komutanların Biyografileri*. (1972). Ankara: Genel Kurmay Harp Tarihi Başkanlığı Yayınları.

- Uran, H. (2017). *Meşrutiyet, Tek parti, Çok Parti Hatıralarım (1908-1950)*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Yalman, A. E. (1997). *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim 1888-1922*. Haz. Erol Şadi Erdinç, İstanbul: Pera Yayınları.
- Yeşil, A. (2002). *Türkiye Cumhuriyeti'nde İlk Teşkilatlı Muhalefet Hareketi Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*. Ankara: Cedit Neşriyat.
- Zürcher, E. J. (1992). *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*. Ankara: Bağlam Yayınları.

TBMM Arşivi

- TBMM Arşivi, Seçim Mazbatası, 15.08.1923.
- TBMM Arşivi, Hal Tercümesi, Numara: 62.
- TBMM ZC, D.2, C. 15.
- TBMM ZC, D. 2, C. 8.
- TBMM ZC, D. 2, C. 10.
- TBMM ZC, D. 2, C. 19.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

- BOA, BEO, 4382-328635, 29.12.1333.
- BOA, BEO, 4603-345155, 06.03.1338.
- BOA, İ..DUİT, 159-89, 04.03.1338.
- BOA, DH. ŞFR., 648-54, 13.10.1335.
- BOA, DH. ŞFR., 654-2, 12.12.1335.
- BOA, DH. ŞFR., 654-22, 13.12.1335.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi

- BCA, 30-18-1-1, 14.32.19, 03.06.1925.
- BCA, 30-10-0-0, 7.41.39, 08.03.1925.
- BCA, 30-10-0-0, 74.485.8, 11.11.1926.

Dergiler

- Harb Tarihi Vesikaları Dergisi*, Sayı: 26, Aralık 1958, Ves. 664.
- Harb Tarihi Vesikaları Dergisi*, Sayı: 26, Aralık 1958, Ves. 670.
- Harb Tarihi Vesikaları Dergisi*, Sayı: 26, Aralık 1958, Ves. 671.
- Harb Tarihi Vesikaları Dergisi*, Sayı: 26, Aralık 1958, Ves. 672.
- Harb Tarihi Vesikaları Dergisi*, Sayı: 26, Aralık 1958, Ves. 680.
- Harb Tarihi Vesikaları Dergisi*, Sayı: 26, Aralık 1958, Ves. 683.
- Harb Tarihi Vesikaları Dergisi*, Sayı: 26, Aralık 1958, Ves. 686.

Gazeteler

- Akşam*, 1 Mayıs 1924.
- Akşam*, 2 Mayıs 1924.
- Tanin*, 10 Kasım 1924.
- Cumhuriyet*, 25 Kasım 1924.
- Cumhuriyet*, 26 Kasım 1925.
- Hâkimiyet-i Milliye*, 2 Haziran 1926.
- Hâkimiyet-i Milliye*, 7 Haziran 1926.
- Hâkimiyet-i Milliye*, 27 Haziran 1926.
- Son Telgraf*, 09 Ekim 1924.
- Tanin*, 18 Kasım 1924.
- Tanin*, 27 Şubat 1925.

Tevhid-i Efkâr, 14 Kasım 1924.

Tevhid-i Efkâr, 18 Kasım 1924

Tevhid-i Efkâr, 19 Şubat 1924

Tevhid-i Efkâr, 20 Şubat 1924

Vatan 28 Nisan 1924.

Vatan 29 Nisan 1924.

Etik, Beyan ve Açıklamalar

1. Etik Kurul izni ile ilgili;

Bu çalışmanın yazar/yazarları, Etik Kurul İznine gerek olmadığını beyan etmektedir.

2. Bu çalışmanın yazar/yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uydıklarını kabul etmektedir.

3. Bu çalışmanın yazar/yazarları kullanmış oldukları resim, şekil, fotoğraf ve benzeri belgelerin kullanımında tüm sorumlulukları kabul etmektedir.

4. Bu çalışmanın benzerlik raporu bulunmaktadır.
